

MEDENİ HUKUK CEPHESİNDEN AHMET CEVDET PAŞA
(1822 - 1899)

Ord. Prof, Ebül'ulâ MARDİN

DÖRDÜNCÜ DEVRE

Yanya dönüşünden Mecelle Cemiyetinin ilgasına kadar

1292 senesi Rebiülevvelinin yirmisinde Hüseyin Avni Paşanın Sadrâ-zamlıktan infisali üzerine Esat Paşa tekrar Sadrâzam olmuş ve bu sene Cemaziyülevvelinin sekizinde Cevdet Paşa da ikinci defa Maarif-i Umu-miye Nezaretine tayin olunarak Yanyadan İstanbula dönmüştür. Şu halde İstanbuldan uzak kaldığı müddet ilk zamanlar tahmin olunduğu gibi üç buçuk ay değil, yedi buçuk ay sürmüştür. Esat Paşa bu ikinci sadaretinde dört ay kadar makamda kaldıktan sonra infisal ederek 1292 senesi Rece-binin yirmi dördünde Mahmut Nedim Paşa ikinci defa olarak sadarete gel-miş ve bu sene Zilkadesinin ikisinde Cevdet Paşa beş buçuk aydanberi bu-lunduğu Maarif Nazırlığından Adliye Nazırlığına geçmiştir. Bu sırada Adliye Nezaretine, Ticaret Nezaretine merbut olan Ticaret Mahkemeleri de rapt ve ilhak olunmuştur [1].

[1] «... Mahmut Paşa evvelki sadaretinde umumen memurini dilgir eylemiş ve hakkında kimsenin emniyet ve itimadı kalmamış idi. Bu defaki sadaretinde ise bütün bütün efkâr-ı umumiyeeye karşı muhalif bir halü harekette bulunmuştu ve sakalını Rusya elçisi Ignatiev'in eline verdi. Bab-ıâlinin nüfuzu Rusya sefaretine geçti deyu efkâr-ı umumiye anın aleyhine düştü. Kendisi ise kâffe-i icraatı zat-ı şahaneye atfet-mekle efkâr-ı umumiyenin husumeti saray-ı hümayun tarafına döndü ve müşkülât-ı maliyenin halline tasaddi ettiği sırada esham-ı umumiye faizlerinin nisfını kat'a karar verip ancak bunu gayet hafî ve mektum tutmuştu. Bir gün akşam saat onbirden sonra Kâmil ve Mithat ve Safvet ve Maliye Nazırı Yusuf Paşaları sadaret odasına celbederek hemen buna karar verdirüp arz ve serian irade-i seniyesi istihsal ile fer-dası mevki-i icraya koyuvermişti. Berveç-i bâlâ akşam üstü buna karar verildikte Yusuf Paşa ferdası piyasada bir büyük kıyamet kopacağını derhatır ederek Maliye Nazırı olduğu cihetle geceleyin konsolite oynamış olmak gibi bir su-i zandan kendi-sini vikaye zımında bir tarafa gitmeyip Mahmut Paşa ile birlikte doğru anın kona-şına gidip gece saat altıya kadar anın yanında kalmış ve nihayet Mahmut Paşa ha-reme gittiğinde o dahi hanesine gitmişti.

Devletin bu tarihte umumî durumunun kesbettiği müstesna nezaket üzerine Rumeliyi teftişe memur edilmiştir. Bu münasebetle Edirne ve Filibe Sofyaya gitmiş [2] ve Bulgarcaya vukufu hasebile Bulgarların ço-

Bicare Yusuf Paşanın epeyce konsolitesi olduğu halde ämmenin zararından istifade etmiş olmamak için kendi konsolitelerini tebdil ettirememiştir.

Mithat Paşa ise geceden kendi sarrafile haberleşip ferdası henüz keyfiyet duyulmadan kendi hesabına külli konsolite satmış olduğu haber alınmış ve bir iki saat sonra keyfiyet ilân olundukta esham-i umumiyenin fiyatı defaten nisfa tenezzül etmekle Mithat Paşa bundan meballî-i külliye kazanmış ise de damen-i istiharı lekelenmiştir. Diğer rüfekasının muamelâtı meçhul olup fakat Mahmut Paşa ile Rusya elçisine mensup olan sarraflar külliyyetli kâğıt satıp meballî-i külliye kazanmış oldukları tahakkuk etmiştir.

İgnatıyef bu vechile kendisince hayli servet kesbettiği gibi devletin politikasına dahi büyük hizmet etmiştir. Çünkü Rusyalının devlet-i aliye hakkında derkâr olan su-i niyatına Avrupalı ve ailehusus İngiliz milleti sed çekmekte olup faizlerin böyle bir vaz'ı hudserane ile tenzih ise ellerinde devlet-i aliye eshamı bulunan Avrupa ahalisinin husumetine sebep olmağa Rusya devleti, devlet-i aliye hakkında mafizzamirini icraya fırsat bulmuştu. Ve andan sonra İngilizlerin devlet-i aliye husumetleri teza-yüt etmekte bulunmuştur.

Elhasıl dahilen efkâr-ı umumiye devletin muamelâtından nahosnut olduğu gibi bu icraat-ı maliyeden nasi Avrupa halkı dahi devlet-i aliye müteneffir olmuştur. (Cevdet Paşa evrakı: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası; No. 47, s. 281).

[2] «... İntihabat-ı âza hakkında vazolunan nizam-ı cedidenin icraatına nezaret etmek ve Bulgaristan tarafının hakayik-i ahvalini anlamak üzere 1293 senesi Seferinin sekizinde Mahmut Paşa bizi Rumeli teftişine memur ettirdi. Hemen Edirne ve Filibe üzerinden emr-i intihaba nezaret ederek Sofyaya kadar gittim, ve andan Edirneye avdet ettim. Rumelinin reviş-i ahvaline nazaran Bulgaristanda bir azım ihtilâle istidat olduğu, aklâne ve hâkimane hareket olunur ise önü alınabileceği anlaşıldı. Lâkin Bulgarların efkârını izlâl eden Rusyalılar olup halbuki bab-ı âlice her ne tedbir ittihaz olunacak olsa Rusya elçisiile mahremane müzakere olunacağı malûm olduğundan hakayik-i ahvale dair bab-ı âliye bir şey yazmağa cesaret edemedim. Hemen Dersaadete avdet edüp de şifahen arz-i mafizzamir ederek tedabir-i mümkün icrasına teşebbüs etmeği münasip gördüm. Ve bizim Rumeli canibine ihracımızdan garaz-ı aslı Mahmut Paşanın umur-u maliyece musammemi olan hususatın müzakeresinde bulunmamaktan ibaret olup ol esnada bu işe bir karar verilmiş olduğunu dahi işittim. Binaenaleyh Edirnedeki şimendifere rakiben Dersaadete avdet ettim. Meğer maliye işi henüz hitam bulmamış. Mahmut Paşa tekrar efkârımı sordukta gine muhalif reyde olduğumu söyledim. Bunun üzerine bizim artık Meclis-i Vükelâdan ihracımız icab-ı halden görülmekle hemen Adliye Nezaretinden azlimizle uhdemize Suriye

günlukla temekkün ettiği yerlerde tahkik ve tetkiklerini doğrudan doğruya yapmıştır.

vilâyetî tevcih buyuruldu. Ve bu tebeddül bence mucib-i memnuniyet oldu. Çünkü ştedenberi bu devlet-i aliyede hey'et-i vükelâ, mabeyn-i hümayun ile efrad-ı ahali beyninde bir perde idi. İcraat-ı vakiadan anzar-ı enamda hoş görülen şeyler padişahlara ve nasın beğenmediği işler vükelâyâ ve alehusus sadrazamlara aziv olunurdu. Ve bir aralık efkâr-ı âmmede heyecan görülse hey'et-i vükelâca bir tebeddül icrasile efkâra sükûnet geliverirdi. Mahmut Paşa ise nik-ü-bed her ne olursa olsun hep Sultan Abdülâziz Han Hazretlerine atfeder ve agraz-ı zatiyesini terviç için icra ettiği işleri dahi ana tahmil eylerdi. Bu cihetle efkâr-ı âmme bozuldu. Ekser nas zat-ı şahane aleyhinde nabeca tefevvühata cesaret eder oldu. Mithat Paşa ise el altından talebe-i ulûmu Mahmut Paşa aleyhine tahrik etmekte idi. Hüseyin Avni Paşa mukaddema Selânik valisi olmuş iken itizar ve istirham etmekle memuriyeti Hüdavendigâr valiliğine tahvil buyurulmağla kendisi burda da vakt-i fırsatı gözetmekte olduğu halde anın taraftarları dahi efkâr-ı âmme-i izlâl ve ifsattan hâli değillerdi. Büyük Rüstü Paşa dahi gâh konağında ve gâh yalısında ikametle gelip gidenlere hal-i hazırın ağır-lığından bahs ile âkıbetin vahim olduğunu tefhim etmekte idi. İstanbulda ihtilâl hâdis olacakmış yollu eracif dahi işitilmekte idi. Ve eğerci yetmiş senedenberi İstanbulda bir vak'ay-ı ihtilâliye hâdis olmadığı cihetle isyan ve ihtilâl efkârı zihinlerden çıkmıştı. Maamafih efkâr-ı âmmenin taraf-ı saltanata karşı bulunması fena bir netice vereceği hatırlara gelmekte idi. Asduka-i devlet şu hallere nazar-ı teessüfle bakıp dilhun olmakta iseler de ellerinden bir şey gelmezdi, zira padişahı görüp te hakikat-i halden agâh etmek mümkün değil idi. Padişaha söz söyleyecek mukarrebın dahi gâh Mahmut Paşa ve gâh Avni Paşa gibilerin meclûbu idiler. Alıp vermekte ikisi dahi yarış eylerdiler. İşte bu sebeplerden nâşi Suriye valiliğinden memnun olarak liecellitesekkür mabeyn-i hümayuna gittim. Ve serkurena ile başkâtibi görüp anların vasatelerile bu tebeddülden hasıl olan memnuniyetimi lisan-ı şükranî ile hünkâra arzettirdim. Fakat ihlâsım hasebile ikisine dahi hal-i hazırın pek fena olduğunu söyledim. Bâdehu valide dairesine gidüp burasını bilvasıta Valide Sultan hazretlerine dahi tebliğ eyledim ve hemen yol tedarikâtına kıyam eyledim...

Lâkin harcîrah alamadım. Rüstü Pasaya müracaat ettiğimde: «Ben böyle karışık vakitlerde mücerrep zevatı dışarıya salıvermek istemem» dedi ve hakk-ı fakirde teveccühünün devamını ima etti. Bu sırada Mithat Paşa Reis-i Sûra-i Devlet olup uhde-i fakire dahi Rebiülâhîrin onüçünde Maarif-i Umumiye Nezareti tevcih olundu.

Rüstü Paşa zaten Mithat Paşayı sevmez iken bu sırada anınla şîrû seker oldu ve ana nisbetle beni daha ziyade severken bana her iste bigâne nazarile bakılıyordu. Bu dakikayı çok vakt anlayamadım. Sonradan anladım ki Rüstü Paşa bihasebilhal Mithat Paşa ile hoş geçinmeğe mecbur olduğu halde ledelicap ana mukabele ettirmek ve anın efkârından beğenmediği meseleler zuhurunda cerhü reddine bizi vasıta ittihaz

Adliye Nezaretine bu suretle tekrar gelmiş olan Cevdet Paşanın Mecellede bırakılan noksanı nezarete ilâve olunan Ticaret Mahkemeleri dolayısıyla pek yakından hissetmesi ve usul-ü muhakemenin esaslı ve salim kaidelere raptının âcil bir ihtiyaç halini alması üzerine artık hukuk muhakemeleri usulüne ait hükümleri de ihtiva edecek olan Mecelleyi tedvin çalışmaları hız almış ve bu sırada Cemiyetçe ikmaline muvaffakiyet elveren Mecellenin on üçüncü (*ikrar*) kitabını Adliye Nazırı ünvanile imzalamıştır.

Mecelle Cemiyeti namına kazdırılan mühür de ilk defa olarak bu (*ikrar*) kitabına ait mazbatada kullanılmıştır.

Mezkûr kitabın arz tezkeresinde tarih 9 Muharrem 1293, İrade-i Seniye tarihi ise 8 Cemaziyülevvel 1293 tür. İradeler daima arz tezkerelerindeki tarihlerin ferdasını gösteren bir tarihi taşıdıkları halde (*İkrar*) kitabına ait olan irade arz tarihinden dört ay sonraki bir tarihi muhtevidir. İradenin süduru bu kadar müddet neden dolayı gecikmiştir, bu bir meseledir. Vakıa beşinci Muradın cülûsu bu sene içindedir, fakat Sultan Abdülâziz 1293 Cemaziyülevvelinin on yedinci günü hal'olunmuş ve Sultan Muradın cülûsu da aynı gün vukubulmuştur. 8 Cemaziyülevvel ise hal'e tekaddüm eden bir tarihtir. Sultan Abdülâzizin o aylarda kendisine maruzatta bulunulamıyacak kadar görülen gayri tabii hallere ait mütevatır şayia ile bu gecikmenin bir ilgisi bulunup bulunmadığı tarih bakımından incelenmeğe, araştırılmağa değer.

* * *

Mecellenin on dördüncü kitabı olan (*Dava*) ya ait mazbatayı 27 Rebiülevvel 1293 tarihinde hazırlayan Mecelle Cemiyetinin iradeye arz teklifi Sadaret makamınca 15 Rebiülâhîr 1293 tarihli tezkere ile vuku bulduğu halde irade ancak 8 Cemaziyülâhîr 1293 te südur etmiştir. Reşinci Sultan Muradın saltanat devresine tesadüf etmektedir. Bu gecikmeler saray işlerinin o sıralarda intizamını kaybetmiş olduğunu gösterir.

* * *

Mecelle Cemiyeti 27 Cemaziyülâhîr 1293 te on beşinci kitap olan (*Beyyinat*) ı da hazırladı. Bunun irade tarihi 13 Şaban 1293 olup ikinci Abdülhamidin saltanatı devresine müsadif bulunmaktadır.

etmek için bizi dahi İstanbulda bulundurmak istemiş. Çünkü tanzimat-ı memleket hakkında Mithat Paşanın mesleğini beğenmez idi. Benim dahi bazı cihetlerde ana muhalif olduğumu bilirdi. Lâkin Mithat Paşayı İngiliz elçisi tesahüp ve iltizam ettiğinden Rüstü Paşa anın efkârını red için başka vasıtalara müracaat etmeği iltizam eylemişti. (Tezakir-i Cevdet; cüz'ü 18).

* * *

Mecellenin on altıncı ve son kitabı olan (*Kaza*) ya dair Cemiyet mazbatası ise 15 Recep 1293 te kaleme alınmış ve 25 Şaban 1293 tarihli arz tezkeresiyle 26 Şaban 1293 te iradesi istihsal olunmuştur. Daha evvel, yani beşinci Murat devrinde hazırlanan (*Beyyinat*) in ikinci Abdülhamit devrinde iradesinin alınmış olması, beşinci Muradın malûm olan hastalığından neş'et etmiş olsa gerektir. Cevdet Paşa her iki kitabı Maarif Nazırı olarak imzalamıştır. Çünkü merhum 12 Rebiülâhir 1293 te Adliye Nazırlığından infisal ederek Suriye valisi olmuş ve oraya gitmeğe hazırlanırken 23 Rebiülâhir 1293 te üçüncü defa olarak Maarif Nazırlığına getirilmişti. Suriye valiliğine tayin keyifyeti, Maraş valiliğinde olduğu gibi yine sadrâzam Mahmut Nedim Paşa tarafından indirilen bir darbedir. O sırada mütercim Rüştü Paşanın yeniden sadaret makamına gelmesi Suriyeye gitme meselesini bertaraf etmiş ve uhdesine tekrar Maarif Nezareti tevcihine vesile olmuştur [3].

Bu defakî Maarif Nazırlığı da takriben beş ay kadar devam ederek 27 Ramazan 1293 te üçüncü defa olarak Adliye Nazırı olmuş [4] ise de, bu nezarete de ancak dört ay kadar kalabilmiş ve 21 Muharrem 1294 de Ethem Paşanın sadaretinde Dahiliye Nezaretine getirilmişti [5]. Bu bap-

[3] Bay İbnül Emin Mahmut Kemal bu hâdiseyi «Evkaf Tarihçesinde» (Hatıra-ı Atıf) tan naklen şöyle izah eder: «Sadr-ı sabık (Mahmut Nedim Paşa) Maarif Nezaretinde bulunan Cevdet Paşayı muharriktir diye Suriye valiliğine tayin ettirmiş olduğundan Maarif Nezareti, Evkaf Nazırı Kemal Paşaya ilâve buyurulmuştur. Cevdet Paşa henüz gitmemiş olduğundan gine memuriyet-i sabikasına iadesine sadr-ı lâhikin (Mütercim Rüştü Paşa) arzı üzerine müsaade-i seniye erzani buyuruldu». (İbnül Emin Mahmut Kemal Inal: Evkaf Tarihçesi; s. 165).

[4] «... İşbu 1293 senesi Şabanının onbirinci Perşembe günü hallü akıt ashabı bab-ı hümayuna davetle kubbe altında aktolunan meclis-i umumiye Sultan Muradın meslubüsuur ve bu cihetle şer'an münhall olduğu ilân ve Sultan Abdülhamit Han-ı zani hazretleri bilirsî velistihkak taht-ı saltanata iclâs olundu ve Ramazan-ı mübarekin yirmi yedisinde uhde-i fakire Adliye Nezareti tevcih kılındı. İşte ol esnada Mecelle- Ahkâm-ı Adliyenin evvelâ on üçüncü ve on dördüncü kitapları ve saniyen on beşinci ve on altıncı kitapları tamam olarak tabı ve neşrettirilmistir». (Tezâkir-i Cevdet; cüz'ü 18).

[5] «... Kanun-u Esasî sayesinde Mithat Paşa kendisini azılden masun sanıp taraf-ı saltanata karşı pek davranır oldu. Zat-ı şahane ise anın tavrı hareketinden bizar olmağla 1294 sene-i hicriyesi Muharreminin on birinci günü azl ile Avrupaya tardoğundu ve Ethem Paşa sadrâzam olup müceddeten teşkil olunan Dahiliye Nezareti dahi uhde-i fakire tevcih kılındı. Derhal bab-ı Âlide mülkiye memurlarının tercüme-i hallerini

taki hatt-ı hümayun, hakkında takdirkâr cümleleri ihtiva etmektedir [6].

* * *

Mecelle Cemiyeti (*Kitabül Kaza*), yı bitirdikten sonra (*Kasame*) [7] meselesile de uğraşmış, mahkemelerce tatbikatta pek çok güçlüklerle sebebiyet veren bu dağdağalı işi de iradeye iktiran ettirilen bir müzakere ile sağlam esasa bağlamıştır.

İkinci Abdülhamidin tahta cülûsunu müteakip günlerde devlet siyasi, mülki büyük gailelerle meşgul bulunduğu cihetle Cevdet Paşadan bütün bu dağdağalı işlerde istifade emeli takip olunmuştur [8].

Haydetmek üzere bir sicill-i ahlâk defteri tanzim eyledim ve evvel be evvel mutasarrıf ve kaymakamların tercüme-i hallerini kaydettirmeğe başladım». (Tezakir-i Cevdet; cüz'ü 18).

[6] Ethem Paşaya hitaben sadır olan hatt-ı hümayunun Cevdet Paşaya ait olan fıkrası «... Kanun-u Esasî İktizasınca vilâyatın tevsi-i mezuniyetinden ve nevahinin taksimat ve idaresinin tagayyüründen vücuh ve itinaya sayan olan kaza kaymakamları maaşlarının tamamıyla derece-i kifayeye iblâğıyle bu memuriyet-i mutebereye mutasarrıflar misillü intihabat-ı amikaya ve bilistizan taallûk edecek evamir-i şahane-mize müstenit olarak erbab-ı İlyakat ve haysiyetten olanların tayini hakkında Meclis-i Meb'usana bir nizamname lâyihası havalesi musammem olup bu cihetle dahi umur-u dahiliyenin kesb-i vüs'at ve ehemmiyet etmesinden nâsi Dahiliye Nezareti metrukesi iade olunarak vilâyet ile doğrudan doğruya muhabereye mezun olmak üzere Nezaret-i mezkûreye dahi malûmat-ı mücerrebesine mebni Adliye Nazırı Cevdet Paşa tayin...» (Bak. İbnül Emin Mahmut Kemal İnal: Evkaf Tarihçesi; s. 166).

[7]Kasame lûgatte kasem ve yemin mânasınadır. Fıkıh istilahında sebep ve âdet ve şartına riayet suretiyle veliyi katil tarafından seçilen elli kimseden her birine maktuü kendi katletmediğine ve katilini dahi bilmediğine hâkim tarafından yemin verdirmekten ibarettir (Bak. Ömer Hilmi Efendi: Miratül Adalet, s. 45).

[8] Kanun-u Esasînin tedvinî çalışmalarına olan iştirak ta bu kabildendir. Merhum bu çalışmaya Tezakirinde şu yolda işaret etmektedir: «Ol esnada Kanun-u Esasî kaleme alınmakta olup fasıl fasıl yazıldıkça Şûra-i Devlette vükelâdan bazı zevat hazır olduğu halde mevzuu bahis edilmekte idi. Bazı mevadında Mithat Paşa ile bey-nimizde ihtilâf ve mücadele zuhura geldi. Bundan dolayı Mithat Paşa bana muğberül hatır oldu. Bâdehu Kanun-u Esasî Meclis-i Vükelâda kıraat olunurken gine anınla bey-nimizde münakaza vuku buldu. Bundan dolayı aramız açıldı. Maamafih Meclis-i Vükelânın ekseriyet-i arasile lâyihanın bazı mevadı tashih olundu. Sadrâzam Rüstü Paşa Mithat Paşanın efkârına muteriz olduğu halde İngilizlerin hatırlarına riayeten Mithat Paşaya bir şey demeyüp daima bizi ileri sürerdi. Nihayet bazı mevadın lüzum-u tashihini Rüstü Paşaya ihtar ettim. (Beis yok, ben onları zat-ı sahaneye ihtar ile oradan tashih ettiririm) dedi. Halbuki Rüstü Paşa Sultan Murat zamanında tam istiklâl ve

Cevdet Paşa bu buhranlı günlerde bir taraftan Dahiliye Nezaretinin

istibdada alışıp padişah-ı alempenah hazretleri ise derece derece zimam-ı hükümeti eline almakta olduğuna mebni Rüstü Paşa bigayri hakkın gücenip istifa etti. Ve her ne kadar taraf-ı şahanedan istifasının geri alınması kendisine teklif olunmuşsa da kabul etmediğinden Zilhiccenin üçüncü azlile yerine Mithat Paşa Sadrazam oldu.

Mithat Paşa makam-ı sadarete geldiği gibi Kanun-u Esasinin iradesini tahsil etti. Ve bu iradeyi Şûra-i Devletten kaleme alınmış olan nüsha üzerine almış olduğu cihetle meclis-i vükelâda icra olunan bazı tashihata geri bıraktı ve hemen Kanun-u Esasîyi ilân ettirdi. (Tezakir-i Cevdet; cüz'ü 18).

Mithat Paşa merhumun necip oğlu sayın Bay Ali Haydar Mithat tarafından, büyük vatanperver babasının hayatına dair Millî Kütüphaneye ithaf edilen iki ciltlik meşhur muhalled eserinin (Tavsire-i İbret) kısmında 188 inci sahifede Kanun-u Esasî müzakeresi için aktolunan meclis-i umumî münasebetile şu yolda bir fıkraya tesadüf edilmektedir: «Meclis-i mezkûrda Kanun-u Esasînin ilânı meselesi müzakere olunduğu esnada Damat Mahmut Paşa taraftarlarından ve efkâr-ı fesatcoyanesini meydana koymak için bir zaman taharri etmekte olan Adliye Nazırı Cevdet Paşa herkesten evvel meydana atılarak «mademki makam-ı muallâ-i saltanata bir padişah-ı âkil cülûs etmiştir, o halde Kanun-u Esasînin ilânına lüzum kalmamıştır» gibi hezeyanlarda bulunmuş olduğundan Mithat Paşa Cevdet Paşanın su itirazat-ı riyakârisine karşı «Sultan Abdülâzîzin hal'î idare-i mutlakaya mâni olacak işbu Kanun-u Esasîyi ilân etmek gibi bir maksad-ı mukaddesten ileri geldiğinden eğer sair vükelâ dahi Mahmut ve Cevdet Paşaların fikirlerini terviç ve Kanun-u Esasînin lüzum-u ilânını tasdikte tereddüt ediyorlar ise sadarettten hemen istifa edeceğini» bir suret-i şedîdede beyan eylemiştir.

Bu fıkradan Cevdet Paşanın Kanun-u Esasînin tedvinine muarız olduğu mânası çıkar. Meclis-i umuminin zabıtnamelerini görmedim. Fakat bu yolda bir mütalâa serdeden zatın bundan Sultan Abdülhamidin devrinde istifadeye çalışmasını düşünmekten kendimi alamadım. Kahr-ı hasmetmek için elindeki kalem hakikaten Hazret-i Musanın asası gibi mucizeler gösteren Cevdet Paşa merhumun Sultan Abdülhamit devrinde yirmi sene muammer olduğuna göre Tezkerelerinde ve bahusus Abdülhamide takdim ettiği (Maruzat) ında «Kanun-u Esasî müzakeresi münasebetiyle ben su yolda mütalâa beyan etmiş idim» diye övünmesi Cevdet Paşa merhumun tab'î müşvarını nazara alanlar için pek tabii görünür. Halbuki merhumun perakende mektuplarına varıncaya kadar yaptığım bütün araştırma ve incelemelerimde bu yolda hiç bir isarete rastlamadım. Binaenaleyh fıkrayı sahih olarak telâkki etmek bana hiç te mülâyim gelmedi. Vakti Cevdet Paşa Kanun-u Esasî müzakerelerinde yalnız münakaşalarından değil, mücadelelerinden de bahsediyor ve bunu esbak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa da (Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl) isimli eserinin yedinci sahifesinde tasrih ve teyit ediyor. Fakat bu eser bile Kanun-u Esasînin tamamen tedvinine Cevdet Paşanın mu-

pek çeşitli işleriyle uğraşiyor, diğer taraftan da muharebe münasebetile

halif bulunduğu hakkında bir kaydı ihtiva etmiyor. Bütün bu tetkiklere nazaran mü-nakaşa ve mücadelenin kanunun bazı hükümleri üzerinde olduğunu kabul lâzımdır. Belki bu hükümler padişahın salâhiyetini genişletmeğe mütedairdi. Cevdet Paşadan ise bu cihet istib'ad olunamaz. İmamet-i kübranın salâhiyeti akait kitaplarında çok geniştir, muasır devirde âdetâ Amerika Reislcumhurunun salâhiyetine benzer. Bina-cnaleyh Kanun-u Esasîde tespit edilen salâhiyeti tevsiâ mütedair herhangi bir teklif Cevdet Paşanın doğruluğuna inandığı bir esasa yaklaşmak olur ki Cevdet Paşanın bunu desteklemekle zevk duyacağı ve vicdani vazifesini yaptığı sanacağı derkârdır.

Cevdet Paşa merhumun, fıkha mugayır, örften mülhem mer'i hükümleri bile ve-sile düstükçe fıkıh hükümlerine yaklaştırmaya çalışırdı. Hattâ merhum, arazi-i emi-riyenin erkek ve kız çocuklara halefiyet yolu ile seviyyen intikaline dair Arazi Kanu-nundaki malûm hükme bile muarızdı. Bosnadaki arazi ihtilâflarından bahsederken ileri sürdüğü şu mütalâa, tespitine çalıştığımız hâlet-i ruhiyenin pek bariz bir dellil-dir: «... Erkân-ı Eyalet meclisinde mevzuu bahis ve müzakere olan mevaddan biri dahî arazi-i emiriyenin evlâd-ı zükûr ve inasa ikili birli olarak intikal hususu olup bunda mütalâa ve istidalarında haklı idiler. Çünkü fîlasî arazi-i emiriye yalnız evlâd-ı zükûr olmadığı takdirde kızlar hakk-ı tapu eshabından madut idiler. Muhharen evlâd-ı insanın dahî mahrum edilmemesi Bab-ı Âlice münasip görülüp ancak bu bapta (İzzekeri misl hazzı ünseyeyn) kalde-i ser'iyesine tevfiğ olunmak lâzım geherken Fransada câri olan usul-ü mirasa taklîden ve İstanbulda icareteynli evkaf hakkında bir müd-dettenberi müteamel olan icare-i fasîde usulüne tevfiğ arazi-i emiriye evlâd-ı zükûr ve inasa siyyan olarak intikal etmek üzere kanun ittihaz olundu. Erazi-i emiriye ise İstanbulun vakıf hane ve dükkânlarına maks olamaz, çünkü bir çiftlik arazisi evlâd-ı zükûr ve inas beyninde alesseviye ve eşcar ve ebniyesi kalde-i ser'iyeye üzere ikili birli olarak taksim olunmak lâzım gelip bundan dahî pek çok karışıklıklar zuhur etmekte bulunmuştur. Arazinin böyle siyyan olarak taksimi suretinin kanun ittihazı hata ol-duğu anlaşılmış ise de, bab-ı Âli bu hatasını tashih edememiştir. Bu kere erkân-ı eyalet meclisinde arazinin emlak ve esya gibi zükûr ve inas beyninde ikili birli olarak tak-simini tensip ile der-i devletten istida olunmasına karar verdiler. Taraf-ı dâyanemden dahî bab-ı Âliye inha olundu ise de bu madde Bosna eyaletine mahsus olmayıp ka-nunun bilcümle eyalâta âm olmak üzere tashihî lâzım idi ve diğer bazı eyalâttan dahî bu yolda istidalar vuku buldu, lâkin bu meseleler sürüncemede kalıp hal ve tesviye olunamamıştır». (Tezakir-i Cevdetten).

Bu durumu hakkile aydınlatmak için bahsi geçen (Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zeval) eserinin bu baptaki fıkrasını aynen aşağıya naklediyorum: «... Kanun-u Esasînin müsveddesi tetkik olunurken Adliye Nazırı Cevdet Paşa ibarede bir kaç keilmeye mu-tarız kalınca Mithat Paşa (Avrupa kanunlarına senin aklın ermez) istihfaffiyle zaban-dırız oldukça Cevdet Paşa hiddetten ateş kesilerek (fazlû akil temyiz edecek mi kyası-

memur edildiği mevkib-i hümayunu [9] tanzime çalışıyordu. Fakat bu sene Zilkadesinin üçünde Dahiliye Nazırlığından Evkaf Nazırlığına naklo-

nuz on onbes fransızca lûgat bilmeğe münhasırdır. Bir kunduracı fransız lisanında senden dürüst tekellüme muktedirdir) demesile meclise sıklet bastı ve hele Rüştü Paşa dürüştane muhatabatı mülâyimane kelimat ile teskin etti. (Adı geçen eser; İstanbul 1329, s. 7).

[9] Cevdet Paşa «Mevkib-i Hümayun» u tanzim keyfiyetini Tezakirinin 18 inci cüz'ünde şöyle izah ediyor: «Dersaadete müctemi olan taburlar peyderpey mevakib-i harbiyeye sevkolunmakta olduğu cihetle payitahtın muhafazası için Dersaadet ahali-i islâmiyesinden (Mevkib-i Hümayun-u Askerî) namile bir nev'i asakir-i muallime tertibi dahi uhde-i fakire ihale buyurulmağa 1253 senesinden 1274 senesi ahirine kadar tevellüd etmiş bulunan yani yirmi yaşından kırk yaşına kadar olan nüfus-u zükûr-u müslime her kangî rütbe ve memuriyette bulunursa bulunsun vücutça özürleri olmadığı halde Mevkib-i Hümayun taburlarına kaydolunarak talim-i askerî ile mükellef olacağı ve fakat bilfiil eda-i hizmet eden eyimme-i mahallât ve mekâtib-i sübyaniye ve rüşdiye hocaları ve mekâtib-i askeriyeye ve tıbbiye-i mülkiye ve mekteb-i sultanî talebesi hizmet-i askeriyeden müstesna olacağı ve İstanbul ile bilâd-ı selâse onsekiz daire-i intihabiyyeye taksim ile her dairede ümera ve zabitan-ı askeriyeden bir zatın taht-ı riyasetinde olarak mahalleri muteberanından olmak üzere beşer zatın âzalığa intihap olunacağı ilân olundu ve taht-ı riyaset-i âcizide ümera-i askeriyeye ve bazı mütehayyizandan mürekkep bir komisyon teskil ile daire-i seraskeri kapısı canibeyninde vâki odalar komisyona tahsis kılındı. Onsekiz dairede yirmi dört tabur piyade ve asil zâdegândan ve bazı eshab-ı servet evlâdından olarak bir bölük dahi süvari teskil ve kol kol muallimler tayin ile gece gündüz emr-i ehemmi-i talime itina olundu. Bir iki ay zarfında tüfek tutmağa ve heyet-i muntazama ile hareket etmeğe alıştılar ve işbu mevkib-i hümayun askerine mahsus olmak üzere süvari ve piyadelerine başka başka birer nev'i elbise nümunesi yaptırılıp taraf-ı hazret-i padişahiden dahi kabul ve tahsin buyurulmağa her biri kendilerine bu nümuneye tatbikan birer kat elbise yaptırdı. Kudretli olmayanlara dahi mahalleleri ağınyası tarafından lane ile yaptırılmağa başlandı. Bir iki ay zarfında yedi sekiz taburun elbiseleri ikmal olundu. Süvarilerinin elbisesi ise pek güzel ve atları âlâ idi.

Mevlûd-u şerif alayı Sultanahmet Camiline tertip olunup ol vakit elbisesi tamam olan taburlarımız bab-ı hümayun dahilinde vâki darphane meydanına gayet nümâyışli bir suretle dizildi. Süvari bölüğü dahi bir taraf yerleştirildi. Zat-ı şahane esip-süvar-ı sevk-u iclâl olarak orta kapıdan çıkıp ve böyle bir güzel nümâyışli hey'et-i askeriyeyi görüp ve ferman-ı hümayunlarının böyle müddet-i kalile zarfında tenfizinden dolayı fevkalâde mahzuz ve mesrur olarak gözlerinden yaş geldi. Bak belâyâ ki bazı zevat bundan dolayı bize hased ve husumetlerinden nâşi (Mevkib-i hümayun askerine emniyet olunur mu ve Dahiliye Nazırının nezareti tahtında asker bulunmak

İlindi [10]. İkinci defa geldiği bu nezarete üç ay kadar bir müddet kaldıktan sonra Ahmet Vefik Paşanın Başvekâlete geçmesi üzerine onun hışımına uğruyarak 1 Sefer 1295 te ikinci defa Suriye valisi oldu. O sırada Kozanda da ihtilâl çıkması üzerine evvel ve âhir ıslahı ile meşgul olduğu bu muhite tekrar giderek ihtilâli bastırıp Şama döndü ve bu sene Zilhicesinin dokuzunda Ticaret ve Ziraat Nazırı olarak İstanbula geldi [11].

münasip olur mu, Cevdet Paşanın iktidarına diyeceğimiz yok amma bu kadar muktedir adam isimize elverir mi?) yollu sözler söylemişler. Mahmut Paşa dahi mevkib-i hümayun askerinin nezaretinin Tophane Nezaretine ilhak ettirmek emeline düşmüştü. (Halbuki zat-ı şahane ise vak'ay-i aziziyeyi tahatturla kimseden tamamille emin olamıyordu. [Kavis içine alınan ibareyi Cevdet Paşa yazdıktan sonra çizmiştir]. Binaenaleyh bu misillü ilkaat hasebille mevkib-i hümayun askerinden emniyet-i şahane meslûp oldu ve bu emniyetsizlik askere dahi hissettirildi. Payitaht ahalsi uğur-u padişahide can feda etmeğe müheyye iken böyle emniyetsizlik âsârı gösterilmesinden nâşi gücendiler. Zat-ı şahane aleyhinde payitahtta iptida bu husustan dolayı bazı efkâr peyda olmuştur. Keşke şu asker yapılmıya idi de efkâr-ı âmmede dahi böyle bir ukde peyda olmya idis.

[10] «... Dahiliye Nezaretine ait olan mesalih-i dahiliyenin temsiletine itina ile beraber umur-u askeriye ile dahi müstakil ve meclis-i askeride dahil bulunduğumdan ve gâh sabahleyin ve gâh akşam üstü mabeyn-i hümayuna dahi gidip geldiğimden 24 saat zarfında uyku için ancak üç dört saat kadar vakit bulabiliyordum. Sadrazam Ethem Paşa ise bizi istirkap etmekte imiş. Elhasıl fevkalâde ikdam ve gayretimiz teksir-i husamaya badi olmuş. Bizim valilikle bir tarafa izamımıza çalışılıyormuş. Husamamızın bu garazları defaten husule gelemeyüp fakat sene-i merkume Zilhicesinin üçünde memuriyetimiz Evkaf-ı Hümayun Nezaretine tahvil ettirildi. Ben de memnun ve mütesekkir oldum. Zira pek bitap olmuştum. Bâdehu: 1295 senesi Seferinin guresinde uhdemize Suriye vilâyeti tevcih buyuruldu. Bundan bir mertebe daha memnun oldum. Zira ordularımız bozulmuş, Rusyalı Edirneye gelmiş, Dersaadete doğru geliyor. İngiliz donanması dahi Boğazdan içeri girmek istiyor. İstanbul, Rumeli muhacirlerle doldu. Zikri elem verir bir hale duçar oldu. Böyle bir karışık vakitte Suriye valiliği bana bir büyük nimet ve inayet oldu». (Tezakir-i Cevdet; cüz 18).

[11] «... Suriye vilâyeti Mithat Paşa uhdesine tevcih buyurulmağla vuku-i infisalime dair bir telgrafname-i samî buldum. Bâdehu Mithat Paşanın Şama vusulü akitinde Beyruta gelip posta vapuruna intizar üzere iken işbu 1295 senesi Zilhicesinin dokuzunda kariha-i sabiha-i hümayundan uhdemize Ticaret Nezareti tevcih ile Dersaadete avdetimizi âmir bir kit'a telgrafname-i samî aldım ve çend ruz sonra posta vapuruna rakiben Dersaadete geldim ve Ticaret Nezareti dairesini müceddeden subelere taksim ve tanzim ile meşgul oldum. Berveçhibâlâ Ticaret Nezaretinde bulunduğum müddetçe haftada bir gün dahi Mecelle Cemiyetine devam ederek Cemiyete ha-

Sadrâzam Hayrettin Paşanın istifası üzerine 30 Recep 1296 da sadir olan irade-i seniye mucibince [12] bir hafta kadar vükelâ meclisine riyaset etti. Kendisine sadaret kaymakamlığı tevcih edilmiş değildi. Bu bir hafta içinde ilmiye tarikinde iken Şeyhülislâm olacağına dair kuvvetli şayiaların deveran ettiği günlerdeki heyecanı duydu. Her gün sabırsızlıkla mühr-ü hümayunu bekliyordu ve her ihtimale karşı saraya giderken üniforma ve nişanları ihtiva eden çantayı beraber taşıyordu [13]. Fakat bu defa da hayal inkısarına uğradı, makama Arifi Paşa geldi, kendisi de 3 Zilhade 1296 da dördüncü defa olarak Adliye Nezaretine geçti [14].

Cevdet Paşanın Ticaret ve Ziraat Nezaretinde bulunduğu bir tarihe tesadüf eden 4 Cemaziyülevvel 1296 da bilâbeyyine mazmunile amel ve hüküm caiz olabilecek senedat-ı şer'iyenin nasıl tanzim olunacağını gösteren Mecellenin 1738 ve 1821 inci maddelerile ilgili talimat lâyihasına ait Mecelle Cemiyeti mazbatasını gerek merhum Cevdet Paşa ve gerek arkadaşları, memuriyet ünvanlarına işaret etmeksizin mühürledikleri gibi bu bap-taki müzekkereyi de yalnız Cemiyet mühürü ile mahtum olarak tanzim eylemişlerdir.

Esasen Mecelle Cemiyeti 13, 15 ve 16 ncı kitaplar için hazırladığı mazbataları da evvelce olduğu gibi reis ve âzanın şahsî mühürleriyle değil (Cemiyet-i Mecelle) diye mahkûk mühürle tahtım eylemişti.

Mecelle Cemiyeti Hukuk Usul-ü Muhakemesi hakkında 301 maddeli bir lâyiha hazırlamış ise de Şûra-i Devlete gönderilip orada Fransa kanun-

vale olunan bazı hususat ile meşgul olurdum. Senedat-ı şer'iyenin bilâbeyyine mazmunile amel olunabilecek surette tanzimine dair Mecelle Cemiyetinde bir kıt'a nizam-name tanzim ile 1296 senesi Cemaziyülevvelin dördü tarihile tabi ve neşir ettirildis. (Tezakir-i Cevdet: cüz 18).

[12] Bak.: «Eserimiz» sah. 146, Not 125.

[13] «... Cevdet Paşa kalbi emel ve ümit ile dolu olduğu halde Meclis-i Vükelâyaya riyaset etti... Umidi veçhile o günlerde sadarete tayin olunursa hazır bulunmak için üniformasını ve nişanlarını çanta ile saraya götürüp getirdiğini mabeyin kâtiplerinden reji komiseri Nuri Bey söyledi». (Bak. İbnül Emin Mahmut Kemal Inal: «Osmanlı Devrinde son Sadrâzamlar», cüz 6, sah. 909).

[14] «... Hayrettin Paşa makam-ı sadarete istiklâl isteyüp taraf-ı şahanedan dahi buna muvafakat olunmadığı cihetle istifa ettikte sadaret-i uzma vekâleti uhde-i fakire ihale buyuruldu. Dokuz on gün kadar makam-ı sadarete ait olan umuru vekâlet suretile idare ettikten sonra sadaretin ilgasile Arifi Paşa Başvekil oldu. Lâkin* çok durmayıp azlolunarak işbu 1296 sene-i hicriyesi Zilkadesinin üçüne müsadif olan Tesrin-i evvel rumlının altısında Başvekâlet mansabı Adliye Nazırı Salt Paşaya ve Adliye Nezareti dahi uhde-i fakire tevcih buyuruldu» (Cüz'ü 19).

larından hükümler alınarak müleffak ve muktataf bir şekil verilmesi üzerine Cemiyet artık bu lâyihayı benimsiyememiştir. Zaten ikinci Abdülhamid'in günden güne artan vehmi ve Mecelle Cemiyetine iştirak edenlerin sayısı ne kadar az olursa olsun her içtimaî endişe ile karşılaşması, hafiyelerin hatır ve hayale gelmez telkinlerine uyarak ortalığı kasıp kavurması, Cemiyeti çalışmalarında meflûç bir hale getirmiş ve Mecellenin on altıncı kitabından sonra hazırlanan kitapların takdiminden vazgeçilerek münasip bir zamana intizaren günlük işlerin tedvirile iktifa olunmuştur. Cevdet Paşanın dördüncü defa Adliye Nazırlığından infisali tarihi olan 19 Muharrem 1300 tarihine [15] kadar Mecelle Cemiyeti Şeyhülislâm kapısında sessiz sedasız çalıştı ve Yıldızın dikkat nazarını çekmemek için âzamî itinayı gösterdi. Üç sene devam eden bu menkûbiyet devresinde Cevdet Paşa on bin kuruş mazuliyet maaşile geçinmek mecburiyetinde kaldığından dolayı çok sıkıntı çekti, üzüldü. Nihayet yine kazaskerlikten vezarete geçtiği zaman arpalık bedeli olarak şart koştuğu ve kayd-ı hayat şartile beratını aldığı on bin kuruşu aramak mecburiyetinde kaldı. İki sene müddet takip ettiği bu hakkını ancak 25 Sefer 1302 de istihsale muvaffak oldu. Yani

[15] «... Ol sırada (yani 1299 da) Salt Paşa azil ile Abdurrahman Paşa Başvekil oldu. Lâkin Abdurrahman Paşa mutasarrıflık ve valilik memuriyetlerinde bulunup İstanbulca bir işte kullanılmamış ve meclis-i mahsusda bulunmamış olduğu cihetle Başvekilte alt olan mesallih-i cesimenin tesviyesinden âciz kaldı. Bu sırada ise Mısır meselesi pek ziyade nezaket ve ehemmiyet kesbeylemiş olduğundan Abdurrahman Paşa hemen azille yine Salt Paşa Başvekil olmuştur. Mukaddemce bazı esbaptan dolayı Salt Paşa ile aramız açılmıştı. Bu kere Başvekil oldukta işe bıraktığı yerden başladı ve azlimize kıyam eyledi ise de taraf-ı hazret-i padişahiden müsaade buyurulmadı. Bunun üzerine birbirimize bazı izahat vererek bir raddeye kadar barıştık. Lâkin bazı mesail-i mühimme üzerine cereyan eden müzakeratta eskârca beynimizde az çok tebayün bulunurdu. Bu cihetle kalben yine benden nahosnut olması tabii ise de zahir-i halde şöylece bir müvalât üzere geçinirdik. 1300 sene-i hicriyesi Muharreminin ondokuzuna müsadif olan 1298 sene-i rumiyesi Teşrin-i sanisinin kezaik ondokuzuncu Cuma günü Salt Paşa azil ile yerine Vefik Paşa Başvekil oldu. Vefik Paşa ile aramız bozuk olduğundan ol gün bizim dahi Adliye Nezaretinden infisalimiz vuku buldu. Vefik Paşa tahammül gelmez etvar ve mişvarına mebni kırksekiz saat sonra azil ile Salt Paşa gine makamına geldi ve bu kere sadaret ünvanını haiz oldu. Lâkin bir mazul olarak bırakıldık. Bu eyyam-ı haliyede tarih-i âcizinin onuncu cildi itmam ile tabettirildi ve on birinci cildi tebyiz olundu. Ve 1301 senesi availinde on ikinci cild dahi itmam kılındı ve (Kavald-i Osmanîye) nin dahi noksanları ikmal ile yeniden cemi ve tertip olundu» (Tezakir-i Cevdet: cüz 20).

kendisine kayd-ı hayatla başkaca on bin kuruş tahsis olundu [16]. 25 Muharrem 1303 te Şarkî Rumeli Komiserliğine tayin olundu ise de ikinci Abdülhamidin vehim ve tereddüdü yüzünden azimeti tehir edilerek [17] 9 Ramazan 1303 te beşinci defa olarak Adliye Nazırı oldu [18] ve bab-ı

[16] «... Arpalık bedeli olarak kayd-ı hayat şartı ile muhassas olup 1295 sene-i maliyeti gayetine kadar memuriyetten başka olarak ayrıca alınmakta olan onbin kuruş maaş-ı zati tarih-i mezkûrda yapılan Maasat Nizamnamesi iktizasınca katedilmisti ve bu mazuliyetten tahsis buyurulan onbin kuruş maaş ile geçinmekteydim. İşbu 1302 sene-i kameriyesi Seferinin altısında muvafık olan 1300 sene-i maliyesi Kânun-u evvelinden itibaren mezkûr maaş-ı zatının dahi itası hakkında irade-i seniye şerefsudur olmağla maaşımız yirmibine iblâğ olunarak daire-i intiaze biraz vüsat gelmiştir» (Tezakir-i Cevdet: cüz 20).

[17] «... Onaltı Sefer 1303 Pazartesi günü Rumeli-yi Şarkî Komiserliğine memur buyurulduk».

Cevdet Paşa merhum bu memuriyetin sebeplerini, saiklerini Tezakirinin 19 uncu cüzünde uzun uzadıya izah etmiş ve taahhürden şikâyetle: «... biz de hareket için emre intizar ile vâkit geçirmekte bulunduk. Halbuki Kânun-u evvel geldi, havalar soğumağa başladı ve bundan sonra harekât-ı askeriye güçleşti. Ah minelhal ve ehvalihî diye sözlerini bitirmiştir. Burada daima kullanıldığı şekilde «ehvalihî» kelimesi halin cem'i değil, hevlin cem'idir. Hevl, korku demektir. Saltanatın hukukunu genişletmeğe çalışan Cevdet Paşaya bu bir mânevî darbedir. Abdülhamit gibi bir hükümdar işte insana böyle ahlar çektirerek feryada bile imkân vermez. Abdülmecit ve Abdülâziz devirlerindeki hâdiseleri tezkerelerinde yazarken bülbül gibi şakan Cevdet Paşa koskoca Şarkî Rumelinin ziyasına sebep olan tereddüt ve gecikme hâdisesi için yalnızca «Ah minelhal ve ehvalihî» diyebiliyor. Demek her an evlinin basılarak yazılarının yatançı ellere geçebilmek ihtimalini derpis ediyor.

[18] «... Server Paşanın vefatı ile münhal olan Adliye Nezareti 9 Ramazan 1303 ve 31 Mayıs 1302 tarihinde uhdemize tevcih buyuruldu. Bu memuriyette ahasin-i anzar-ı hazret-i padişahiye mazhar olarak daima havass-ı vükelâdan mürekkep encümenlerde bulunur olduk. ... Dahilliyeye Nazırı Münir Paşanın taht-ı riyasetinde umur-u maliyenin müzakeresi için bir komisyon olup Dahilliyeye Nazırının odasında münakit olurdu. Maliye Nazırı Zihni Paşa ve Nafia Nazırı Zühtü Paşa ve hazine-i hassa nazırı Agop Paşa dahi bu komisyona memur idiler. Muahharen Maliye Nezareti Agop Paşa uhdesine tevcih ve Hazine-i Hassa Nezareti dahi uhdesinde ipka olunup Zihni Paşa Nafia Nazırı ve Zühtü Paşa Bursa valisi oldu, ve Sadrâzâmın riyaseti tahtında umur-u maliye için bir komisyon olup Dahilliyeye Nazırı ve bu abd-i âcizle Agop Paşa ve Zihni Paşa dahi âzalığına memur oldu. Evvelki umur-u maliye komisyonu dahi ilga olundu. Bâdehu Mısır ve Bulgaristan meseleleri ve sair mesail-i politikiye için sadrâzâmın taht-ı riyasetinde havass-ı vükelâdan mürekkep bir encümen-i

fetvada toplanan Mecelle Cemiyeti işlerle yeniden uğraşmağa imkân buldu. Fakat Cemiyette eski arkadaşlarından yalnız Karinabatlı Ömer Hilmi Efendi kalmıştı. Cemiyete fetva emini Muhammed Nuri Efendi, meclis-i maarif reisi Ali Haydar Efendi, meclis-i tetkikat âzasından Elhaç Muhammed Efendi, Sadreyn müsteşarı Abdullah Şakir Efendi, âza olarak tayin edildiklerinden Cemiyetin çalışması büsbütün başka bir şekil olmuştu. Fetva emini reyinde mütecellid idi. Hey'eti tertip eden zevat arasında da bir insicam ve tecanüs yoktu. Esasen aksak devam etmekte bulunan çalışmalar da haftada bir iki saate inmişti. Böyle bir çalışmanın verimli olamayacağı da derkârdı. Görülüyor ki Mecelle Cemiyeti, hayatının artık son günlerini yaşıyordu [19]. Nihayet ikinci Abdülhamide verilen bir jurnal memlekete çok değerli hizmetler ifasına muvaffak olan bu güzide cemiyeti

mahsus teşkil buyuruldu. Azası Şûra-i Devlet reisi Arifi Paşa ve Hariciye Nazırı Salt Paşa ile abd-i fakirden ibaretti. Bادهu Maarif Nazırı Münif Paşa dahi bu encümen âzalığine tayin buyurulmuştur. Muahharen devlet-i aliyece lâzım olan asar-ı nafianın lerası için bazı mevadın müzakeresi dahi bu encümene havale buyuruldu. Ve buna mahsus olan mesailin müzakeresi için Nafia Nazırı Zihni Paşa dahi encümende bulundu» (Cüz 21).

[19] Bu sırada Cevdet Paşa merhum büyük bir mazhariyete nail oldu. H. 1255 senesi ilk günlerinde tahsilini ikmal için İstanbula gelen Lofçalı Ahmet Cevdet Efendi H. 1305 senesinin başladığı günlerde bu gelişin ellinci yıldönümünü idrak etmiş bulunuyordu. İkinci Abdülhamit yıldönümlerine çok dikkat ederdi. Cülusunun yirmibeşinci yıldönümüne hususi ehemmiyet verdiği için o günün kutlanması Avrupa için bile bir hâdise olmuştu. Büyük küçük bir çok devletler hey'etler göndererek bu günü tesit ettiler. Yapılan şehriyânlere emsalsizdi. Boğaziçi donanması dillere destan olmuştu. Bu günün şerefine İstanbul Darülfünunu bile yeniden kuruldu. İşte yıldönümlerine karşı bu kabil duygular taşıyan ikinci Abdülhamit kimse farkında bile değilken, Cevdet Paşayı, tahsil için İstanbula geldiği h. senenin ellinci yıldönümüne tesadüf eden bir günde saltanat arabası göndererek alay-ı valâ ile Yıldızda davet etti ve kendisine ihsan ettiği imtiyaz nişanını kanun-u mahsusu hükmüne tevfikân eliyle talik edip bir nutuk irad etti. Anlaşıyor ki ellinci yıldönümünü kutlamak gayesile bu merasimin yapılmakta olduğunun takdirini Cevdet Paşa merhumun ince zekâsına bırakmıştı. Fakat gariptir ki merasimi ve teati olunan sözleri kayıt ve işaret ettiği halde bu noktayı hatıra defterinde belirtmemiştir.

Cevdet Paşanın şu mazhariyetine ait, Hatıratının 20 nci cüzünde şu tafsilâtı görüyoruz: «4 Sefer 1305 ve 9 Teşrin-i evvel 1303 Cuma günü saltanat arabası ile ve muhtasar alayla Yıldız saray-ı hümayununa celbolunduk. Cuma namazından sonra ma-beyn-i hümayun dairesinde tertip olunan Divan-ı Âlde huzur-u hümayuna dâhulümüzde zat-ı şahane fakire nişan-ı imtiyaz ihsan buyurdu. Şöyle ki kıyam üzere bu-

bir an içinde dağıttı. Cemiyete ait bütün izler silindi, dosyalar alındı. Meşrutiyetin ilânından sonra Şeyhülislâm Hayri Efendi merhum, meşihat devresinde bu Cemiyetin yeniden ihyasını düşünmüştü. O sırada meşihat müsteşarı bulunuyordum. Bu bapta malûmat toplamağa çalıştım. Cemiyetin ilgasına dair meşihat dairesinde hiçbir kayıt bulduramadım. Binaenaleyh Cemiyetin devam edip etmediğini dairece resmen tesbit mümkün olmadı. Devletin h. 1306 yılına ait Salnamesinde meşihat dairelerinden biri olarak gösterilen Mecelle Cemiyetinden h. 1307 yılındaki salnamede eser yoktu. Ne olmuş ise bu 1306 senesinde olmuştu. Bab-ı âlide yaptırdığımız araştırmalar da o sırada bir netice vermeyince Hayri Efendi merhum cemiyeti kurmaktan vazgeçti. Fetvahanede «Hey'eti İftaiye» adile bir teşkilât yaparak yalnız Hanefî mezhebi hükümlerinden değil, *Malikî, Şafî, Hanbelî* mezheplerinden de istifade suretile nase erfak ve maslahat-ı asra evfak bazı gayrimektup hükümler hakkında re'sen iradeler aldı. Acil ihtiyaçlar bu yolda tatmin edildi.

lundukları halde nişan-ı hümayun-u yed-i müeyyedlerine alıp pederime ve amcama güzel hizmet ettin. Benim zamanımda da hüsn-ü hizmetin görüldü. Umur-u Adliyede çok asarın var, bunları takdiren su nişanı kendi elimle sana talik ediyorum) diyerek nişan-ı hümayunu bizzat talik buyurdu. Fakir dahi cevaben dedim ki (Pederiniz cennetmekân Sultan Abdülmecit Han Hazretlerine kemal-i sıdık ve ihlâs ile hizmet eyeldim. Hüsn-ü teveccühünü kazandım, lâkin mükâfatını efendimizden aldım. Amm-i ekreminiz zamanında pek mühim ve büyük işlerde bulundum. Anların mükâfatını da efendimizden gördüm. Efendimize değerli bir hizmet edemedim. Halbuki mütevaliyen enva-ı avatîf ve altaf-ı hümayununuzla mazhar olup gidiyorum. Bu bapta nişane-i teveccüh-ü âli olan bu nişan-ı hümayunun teşekkürü için ise ne diyeceğimi bilemem. Lisanen olsun vazife-i teşekkürü ifa edecek elifaz-ı teşekkür bulamam) dedim. Şu nutk-u hümayun ile mukabelede bulundular (Estağfurullah, senin hizmetini takdir ettiğim için bu nişanı talik ettim). Cevaben (Efendimizden nail olduğum altaf-ı inayetin binde birinin şükrünü ifaya muktedir değilim. Fakat kişi aciz ve kusurunu bilmek te bir nevi şükürgüzarlıktır. Kullarının da sermaye-i teşekkürüm bundan ibarettir. Cenab-ı Haktan dilerim ki ahır-i vaktimde velinimet efendimize az çok hizmete bu kullarını muvaffak buyursun. Ve eğerci lütuf ve atıfet-i hümayununuzla göre hizmet edemez isem de hiç olmazsa tarih nazarında gereği gibi hizmet edemedi ise de ifay-ı vazîfeye çalıştı, çabaladı, hizmet yolunda bulundu dedirsin. Hemen Cenab-ı Hak ömür ve sevk-i hümayunlarını ruzefzun ve bilcümle düşmanlarını müdemmer ve sernügün buyursun amin).

Badehu yine saltanat arabasile ve alayla Bebekteki sahilhanemize getirildik. Bu canada sadrâzam ile diğer bazı vükela aleyhimizde sâ-y ediyorlardı. Anların sâ-ylerine bu teşrifat-ı seniye cevab-ı şafi oldu».

Cevdet Paşa merhum hakkında şu eseri hazırlamağa başladığım sırada Mecelle Cemiyetinin uğradığı âkıbeti tesbit edebilmek için yeniden uğraşmak ve çalışmak zaruretile karşılaştım. Başbakanlık Arşivinde bizzat taharrilerde bulundum. Resmî irade defterlerinde bir iz ve kayıt bulunamadı. Nihayet muhterem müverrihimiz üstad Bay İbnül Emin Mahmut Kemal'in bu kitap dolayısıyla âcize ithaf lütfunda buldukları şu iki vesika altmış seneye yakın bir müddet muamma halinde devam eden bu durumu tamamen aydınlattı. Burada kendilerine alenen teşekkür etmeyi borç bilirim.

Bu vesikanın birincisi jurnal ile vehmi tahrik edilen ikinci Abdülhamid'in Cevdet Paşayı muaheze yolundaki ithamına karşı merhum tarafından telâş ve korku içinde alelacele yazılmış bir arizadır. İfadenin siyak-u sıbakı Cevdet Paşanın o anda duyduğu haşyet ve endişe hakkında bir fikir verebilir.

Arizanın sureti: «Fransa kanunlarına müracaat mecburiyetinden halâs için ilm-i fıkihtan bir kitap yapıp ta üss-ü esası kavanin-i devlet olmak üzere meydana koymak efkâr-ı cennetmekân Sultan Abdülmecit Han hazretlerinin ahd-i saltanatlarında meydana kondu ve bir cemiyet-i ilmiye teşkil olundu. Lâkin bu cemiyet ifa-i meram edemedi. O zaman çakerleri mevaliden bulunduğum halde bu cemiyetin âzasından idim. Muahharen çakerleri Halep valisi iken meclis-i vâlâ ilga olunarak umur-u mülkiyeye ait olan vazifesi Şûra-i Devlete havale olunup mevadd-ı adliye için müstakil bir hey'et-i adliye teşkil olunarak riyaseti ve nezareti uhde-i çakeraneme havale buyurulmağla Dersaadete gelip teşkilât-ı adliye ile meşgul oldum. Ve berveçhibâlâ fıkihtan bir kitap yapılmasının lüzumu bir derece daha taayyün etti. Bu cihetle fukahadan mürekkep olarak riyaset-i çakeranem tahtında olmak üzere Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti ünvanile bir meclis teşkil olundu. Bu meclis daima bab-ı âlide münakit olurdu. Bab-ı âli harikinden sonra Adliye Nezareti şimdiki mahalline naklolundukta Mecelle Cemiyeti dahi orada aktolunur idi. Muahharen bab-ı fetvaya naklolunmuştur. Bu meclis bir cemiyet-i ilmiye olduğu cihetle Adliye Nezaretine merbut olmadığı halde Suriyeye izam buyurulduğumda Adliye Nazırı bulunan kim ise bu meclise nezaret eylemek âdet olmuştu. Mecellenin bir kaç kitabı nakıs kalmış ise de Cemiyet bunların ikmalile meşgul olamıyor, şimdi meşguliyeti ancak ahkâm-ı mecellenin tatbikatında mahakimce görülen müşkülâttır ki bu mecliste hallolunuyordu. Ve neza-

retlerce ve alelhusus defter-i hakanice yahut meclis-i mahsus-u vükelâca istişkâl olunan bir mesele zuhurunda oraya havale kılınıyordu. Bunun için haftada bir gün Mecelle Cemiyeti mün'akit olur, saat sekize dokuzaya kadar (ezanı saattir) müzakere ile meşgul olduktan sonra herkes mahall-i memuriyetine azimet eylemekte olduğu maruzdur. Kulları Ahmet Cevdet». (Arizada tarih yoktur).

Bu arizayı ikinci Abdülhamidin Sadrâzamı Sait Paşaya göndererek muhteviyatı hakkında mütalâa sorduğu, Bay İbnül Emin Mahmut Kemalî beyanatından müstefad olmaktadır.

Bahsi geçen vesikaların ikincisi senelerdenberi izi ve kaydı aranıp bulunmayan iradenin tâ kendisidir.

Hususi irade sureti: «Sadarete: Cennetmekân Sultan Abdülmecit Han Hazretlerinin ahd-i saltanatlarında ilm-i fıkıhtan bir kitap yapılması fikri kangî tezkere ile meydana konmuş ise anın bir suret-i musaddakasının arz ve takdimi ve Mecelle Cemiyetinin asıl vazife-i memuriyeti mahakim-i nizamiyede görülecek daavi-i hukukiye için lüzumu olan kitapları tertip olup Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyenin nüsha-i matbuasından anlaşıldığına göre en son kitap doksan üç tarihinde hitam bulmuş ve kitab-ı beyinat hakkındaki vasaya mazbatası da doksan altı senesinde tanzim olunmuş olduğu gibi nezaretlerce ve meclis-i vükelâca mesail-i fıkhiyeye müteallik bir müşkile tesadüf olundukta bunun tetkiki vazifesinin cemiyet-i mecelleye ait olacağına dair devletçe bir kanun ve karar dahi olmadığından ileride içtimama lüzum-u hakikî görülür ise suret-i içtimai ayrıca düşünölmek üzere cemiyet-i mezkûrenin bugünden itibaren tatil-i içtimai ve cemiyet-i mezkûreye nezaretlerce ve meclis-i vükelâca ne gibi işler havale olunduğunun ve geçende fevkalâde olarak aktolunması ne esbaba mebni idüğünün dahi arz ve iş'arı şerefsadır olan irade-i seniye-i hazreti hilâfetpenahî iktiza-i celilinden olmağla ol bapta...» 26 Cemaziyülevvel 1306, 16 Kânunusani 1304. İmza: Serkâtib-i hazret-i şehriyari: Süreyya.

(Adliye Nezaretine de başkitabetten tebliğ olunmuştur).

Bu irade tarihile yeniden Başbakanlık Arşivinde yaptığım araştırmada hususi iradeler defterinde sureti yukarıya yazılan iradenin ashını buldum ve eldeki suretin bu asla tamamen mutabık bulunduğunu tesbit et-

tim. Bulduğum hususî iradenin arkasında «*Cevabı arzedilmiştir*» ibaresi ve 23 Cemaziyülevvel 1306 tarihi yazılı idi.

Mecelle Cemiyetinin ilgası şüphesiz ki Cevdet Paşa için ağır bir darbe olmuştur. Merhum Mecelle ve Cemiyetine bir babanın evlâdına merbutiyeti kadar merbut idi. Mecelleye karşı bütün tedvini müddetince her türlü ihtimamı gösteriyor, hattâ muhtelif lisanlara tercüme ettirerek bu tercümelerin basılması hakkında bile iradeler alıyordu.

Cevdet Paşanın, yukarıda bahsettiğimiz beşinci defaki Adliye Nazırlığı dört sene sürmüş ve bu müddet içinde vazifeyi büyük bir dirayetle ifa ederek 20 Ramazan 1307 de Meclis-i Vükelâya memur edilmek suretile şu son nazırlık vazifesinden ayrılmıştır [20].

Mecelle tahrir bakımından eşi yazılamıyacak kuvvette bir şaheserdir.

[20] «... Ümera-i ekrattan Muslu Kürt Musa Bey aleyhinde Ermeni patrikhanesinin şikâyeti üzerine İngiliz sefaretinin cezalandırılmasını iltizam etmekle bilâkis taraf-ı hümayundan dahi ecanibin ağrazına hîdmet yolunda tebaanın mağduriyeti teviz olunamadığından Musa Bey Dersaadete celp ile muhakemesinin burada icrası emrolundu. Patrikhane ve sefaret dahi her nasıl olursa olsun Musa Bey mahkûm edilsin diyerek türü entrikalara teşebbüs olundu. Daima İngiliz politikasının hâdimi olan Sadrâzam Kâmil Paşa dahi İngiliz elçisinden ziyade İngiliz olduğundan bizi de bu yola hâdim etmek istedi. Fakir ise bihasebilhamiye anın zıddına gittik. Binaenaleyh birkaç aydanberi azlime çalışıyordu, çare bulamıyordu. Muahharen Almanya tebaasından bir şab-ı emred hakkında Galatada Voyvoda konağı denilen karakolhanede fill-i şenl icra olunmuş deyü bir dava zuhur etti. Gittükçe kesb-i ehemmiyet eyledi. Dersaadete naklolundu. Hey'et-i ithamiyede itham kılındı. Lâkin mahkeme-i cina-yette ekseriyetle beraat-i zimmetine karar verildi. Bundan Almanya sefaretinin şikâyeti cyledi. Almanya elçisi istifa edüp gideceğini beyan etti. İşte sadrâzam bunu dahi ilkaat-ı sabıkasına ilâve ve âdeta zat-ı şahaneyi tehdit edencesine azlimizi iltizam etmekle zat-ı şahane dahi muvafakate mecbur olarak bu tevcihatı icar eyledi. Söyle ki:

Ramazan-ı Şerifin yirmibirinci günü uhde-i âciziyeye mecalis-i âliye memuriyeti bittevcih Adliye Nezareti Evkaf-ı Hümayun Nazırı Rıza Pasaya ve Evkaf-ı Hümayun Nezaret dahi Nafia Nazırı Zihni Pasaya ve Nafia Nezareti Rûsumat Nazırı Râif Pasaya ve Rûsumat Nezareti Hasan Fehmi Pasaya tevcih buyuruldu. Giné merkur şab-ı emred işinden dolayı Beyoğlu mutasarrıfı Emrullah Efendi ile Şehremaneti mektupcusu Nâzım Beyin becayış-ı memuriyetleri icra edildi.

Ferdası Pazar akşamı Hecliliftar mabeyn-i hümayuna gittim. Badettevarih huzur-u hümayuna kabul ile daire-i mahremiyette fevkalâde iltifat-ı hümayuna mazhar buyuruldum ve vükelâlîğe mahsus olan otuz bin kuruş maaştan fazla olarak ceb-i hümayundan dahi mahiye ikiyüz altın tahsis buyuruldu». (Tezakir-i Cevdet: cüz 21).

Fakat kanunlaştırma ve hükümler bakımından haklı olarak bir takım itirazlara maruz kalabilir. Meselâ Mecellede kanun olmasına rağmen fıkıh kitaplarındaki usul aynen muhafaza edilmiş, kitaplar, baplar, fasıllar bu kitaplardaki tasnife göre ayrılmış ve her akitte ehliyet şartı tekrar olunmuştur. Bu tekrarlar ve ilâve olunan misaller kanun nehcine uygun değildir.

Halkın ihtiyaçlarına geniş sahada cevap vermek, ihtilâflı meselelerde açıktan açığa kat'î hükümler sevk ederek her türlü şek ve tereddüdü önlemek ve ezmanın tebeddülünü nazara almak icap ederdi. Halbuki hükümleri tedvinde dar bir çerçeve içinde Hanefî mezhebi hükümlerle iktifa cihetine gidilmişti. Ve iç siyaset endişesiyle ihtiraz ve tahaşi mesleki güdüldü. İşte bu yüzden Malikî mezhebindeki alacağın temlik ve borcun nakli gibi Roma hukukunda bile bulunmayan ve ilk olarak tedvini Alman Medenî Kanununa bir fahrü şeref vesilesi veren hükümlerden faydalanma fırsatı kaçırıldı.

İcare aktinin mucirle müstecirin ölümünden ne yolda müteessir olacağı hakkında herhalde Mecellede mevki alması icap eden ana hükmü bab-ı âlinin tereddüdü üzerine yazmaktan sarf-ı nazar etmek gibi kanun hazırlayanlara yakışmıyacak bir zaaf gösterildi ve binnetice Borçlar Kanunumuz mer'iyet mevkiine girinceye kadar şu mühim ve her gün olağan bir hâdisenin devletçe İcar-ı Akar nizamname ve kararnamele idaresine sebebiyet verildi. Hele menkul malın kabzından evvel bey'ine cevaz göstermeyen Hanefî fıkıhına uygun olarak yazılan madde ile Mecelleye en büyük fenalık yapıldı. Memlekete fahrü şeref veren, İslâm âleminde sevgi, hürmet uyandıran bu âbideyi siyasi maksatlarla tahribe çalışan Rus hukukçusu Mr. André Mandelstam bile Mecelleye karşı en zayıf gördüğü bu noktadan taarruza geçti. Halbuki böyle bir satışı cevaz gösteren mezheplerden pekâlâ hükümler almak mümkündü. Cemiyet âzalarından bazıları dar görüşleri ve büyük alışverişlere ve dış ticarete ait işlere vukufsuzlukları sebebiyle bu lüzumu takdir etmeseler bile Cevdet Paşa merhum gibi memleketin siyasetine hâkim, geniş bir görüşe malik, cihanın iktisadî cezrû medlerine, ticarî büyük alım satımlarına vâkîf, nüfuz-u nazar sahibi, Büyük Reşit Paşanın mahrem-i esrarı [21] bir devlet adamı bunu şüphesiz takdir edebilirdi.

[21] «... Ramazan geldi. Reşit Paşa Küçükşaya İftariye ve yemek ısmarladı ve fakiri kayığına aldı. Yukarı doğru çıkıp bazı süferayı dolastık. Akşam üzeri Küçükşaya gelip birlikte iftar ettik. Abdest alıp akşam namazlarını kıldık. Paşa her akşam salırdan mektum olarak müdavin olduğu evradını okudu. Badehu çayırda bir iskemle üzerine oturduk. Yarü ağyardan hâli olarak saatlerce musahabete koyulduk. Paşa

Mecelledeki bu ve emsalî hükümler idare ve siyaset bakımından merhumun ünsiyet peyda ettiği işi mümkün olduğu kadar dağdağadan korumak zihniyetine teferrü eden nakisalardır. Merhum, Hanefî fıkından ayrılmak lüzumuna kail olsaydı asrın ihtiyaçlarına cevap vermek için icap eden hükümleri işaret ettiğimiz gibi hiç olmazsa diğer mezheplerden veya «*hikmet müminin yetik malıdır onu nerede bulursa alır*» düsturuna istinaden garp hukukundan iktibasla kendi öz hukukî kanaatlerine itimat cesaretini nefsinde bulurdu, maslahat için mücahedede bulunarak tarihinde sık sık işaret ettiği «*def'i leyjin*» siyasetinden bu hayatî meselede olsun vazgeçerdi. Merhumun bu siyasetidir ki hukuk zevkinden mahrum kimselere nahak yere Mecelleye tariz fırsatı vermiştir. Kaldı ki Mecelle Medenî Kanuna girmesi lâzım gelen bütün hükümleri de muhtevi değildir. Zaten alınan karara göre evlenme, boşanma, nafaka, vesayet, vasiyet, miras, vakıf, diyat için de ayrı ayrı kitaplar hazırlanacak ve Medenî Kanun ancak bu hükümleri ihtiva etmekle tam şeklini alacaktı. Onaltıncı kitabın neşrinden sonra da Mecelle Cemiyetinin çalışmalarında devamı bu eksikleri itmam içindi. Fakat ikinci Abdülhamidin vehmi araya girdi, gayenin tahakkukuna mân oldu. Esasen padişah cemiyet tâbirinden de sinirleniyor, Adliye Nazırının riyaseti altında memleketin itimadını kazanmış, muhitte ilmü faziletlerle sevilmiş seçme bir hey'etin Meşihat dairesinde muntazam toplanıp müşaverelerde bulunması kendisinde huzuru rahat bırakmıyordu. Fakat dedikoduya sebebiyet verir endişesile cemiyeti dağıtmak ta istemediğinden yalnız Cemiyetin çalışmalarını hafiyeleri marifetile yakın takip ederek bu cemiyetin mahiyetini, meşguliyetini kâh sadrâzamdan kâh Adliye Nazırından sorup bu teşekküle verdiği ehemmiyeti onlara ih-sasa çalışıyordu. Yukarıya aynen konan vesikalardan bu cihet kolayca anlaşılır.

Maamafih bu mütalâaları serdederken Cevdet Paşanın, nihayet arapça fıkıh meselelerinin türkçesi olan Mecellenin şer'îye mahkemelerinde tatbikini bile hazmedemiyen ve İmam-ı Züfer gibi diğer Hanefî imamları arasında binnisbe zayıf telâkki olunan bir zata ait içtihadın tercih edil-

tamamile açıldı. Benimle dertleşti. Uzun uzadıya hasb-i hal etti. Evvelâ hakk-ı fakirde mukaddema emniyetini selbedecek nasıl sözler söylenmiş olduğunu ve keyfiyeti ne vehile tahkik ve sıdık ve ihlâsımı nasıl tecrübe eylediğini bast-ü beyan ve Fuad Efendinin televvününden şikâyet eyledikten sonra ledünniyata girişti, ve poletikaca ne halü mevkide bulunduğunu şerhü izah eyledi. İşte ol vakit ne mevkide bulunduğumu anladım ve bu hal-ü mevkiin nezaketini bildiğimden artık evvelki gibi lâüballiyane her tarafla görüşemeyeceğimden biraz telâs eyledim». (Tezâkir-i Cevdet: cüz 15. İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi).

mesinden dolayı kıyametler koparan dar düşünceli bir taassup muhiti karşısında bulunduğunu düşünmüyor değiliz, nizamiye mahkemelerinde başka, şer'îye mahkemelerinde başka kanunlar tatbikinin devlet için şüphesiz nâhoş bir durum olacağını ve İslâm dininden başka dinlere mensup olan vatandaşlara mezhebî imtiyazlarından istifadeye devam için haklı bir vesile vereceğini takdir etmiyor değiliz. Fakat mademki Fransa Medenî Kanununu bile tercüme ettirip nizamiye mahkemelerinde olsun tatbik ettirebilmek cesaretini gösteren bir hey'et-i vükelâ mevcuttu, mademki Camiülezhherin hüküm sürdüğü Mısırda bugün bile büyük çapta ıslahata tahammül göstermeyen bir taassuba karşı Fransa Medenî Kanunu arapçaya tercüme edilerek tatbik mevkiine konmuştu mademki Âli Paşa Giritten gönderdiği meşhur ıslahat lâyihasında bu lüzumu her türlü tehlikeyi, mesuliyeti gözönünde tutarak bir teklif mahiyetinde yazabilmiş [22] ve hattâ devletçe Fransa Medenî Kanununun tercüme ettirilmek üzere arapça nüshası sadr-ı esbak Sait Paşa merhuma verilerek [23] fiiliyata geçilmişti. Şu halde yalnız Hanefî mezhebine ait hükümlerle iktifa etmeyüp asrın ihtiyaçlarına cevap verecek diğer mezheplerdeki hükümlerden istiane ve hattâ icap ederse, işaret ettiğimiz veçhile «*def'i mefasid celb-i menafiden evlâdır*» ana kaidesine sadık kalarak, yeni garp hukukunun işlenmiş ve mütekâmil hükümlerinden istifade edip öz, milli bir Medenî Kanun vücuda getirmek düşünülen ve terviç edilen şekilden şüphesiz ki ehvendi ve Cevdet Paşa gibi memlekette büyük âlim olarak tanınmış kuv-

[22] «... Bir de başlıca şikâyet bizim mahkemeler olduğundan ol bapta dahi bir yol aranmak ve Mısırda yapılmakta olduğu gibi bizde dahi Code Civil dedikleri kanunname tercüme ettirilip daavi-i muhtalite mahakim-i muhtalitada ve o kanunnameye tatbiken rüyet ettirilmek emr-i zaruri görünür. Bunun dahi ahkâm-ı celle-i ser'î şerife kat'a dokunmıyarak sair nizami mahakim misillü tanzimî kabil olur zan olunur. Elhasıl bilcümle tebaanın dinü mezhepten başka mevadda yekdiğerine mezcü tahlitli ve beyyinelerinde olan muhasede ve rekabetin külliyen ilgası meydanda olan mahaliki imhaya ve ilavnihi taallâ esas-ı devleti tahkime ilâc-ı münferid addüşümar kılınır. Ol bapta emir ve ferman hazret-i menlehül emrindir. 3 Şaban 1284» (Âli Paşa lâyihasından) (Ali Fuad Bey merhum: «Rical-i Mühimme-i Siyasiye»; s. 127.

[23] «... Âli Paşa, Sultan Abdülâziz Hazretlerine takdim eylediği lâyiha-i mufassala-i meşhuresinde tabaa-i hristiyaniyenin müsavaten hukuk ve menafi-i memleketten müstefit olmaları lüzumunu ve Code Civil'in mahakim-i devlet-i aliyyede tatbikini tavsiye etmiş ve Fransa Code Civil'inin arabî tercümesi ıslâhat-ı adliyyeyi tamamile havî olduğu için bunun nüsha-i arabîyesinden tercümesi dahi bana havale olunmuştur. Sonra Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyyenin yapılması fikri galebe ettiğinden, Cevdet Paşa ana memur oldu». (Sadrâzam Sair Paşanın hatıratı: cilt 1, sah. 6).

vetli bir şahsiyet için bunu yapmak az evvel yazdığımız veçhile hiç te güç bir iş değildi. Fakat ne yazık ki Cevdet Paşa merhum şahsan bu lüzuma kail ve kani değildi. «Sadat-ı Hanefiye» nin «akval-i muhtaresi» nden bir Medenî Kanun vücuda getirmeği dine hizmet biliyordu ve mensup bulunduğu Hanefî mezhebine tam sadakati vicdanî bir vazife telâkki ediyordu. Belki başka türlü hareket etmekle kendisi fakih arkadaşlarıyla ihtilâfa düşecek, İmam-ı Züfer reyinin tercih olunmasını bile hazmedemiyen bir muhitte hemen herkesle kötü kişi olacaktı ve bu arada fıkihtan muktebes bir Medenî Kanun vücuda getirmek kararı da ihtimal ki kaynayıp gidecekti. Halbuki Cevdet Paşa pek aziz telâkki ettiği şu gayeye varabilmek için senelerce uğraşmış, didinmiş, kavgalar etmiş, kırmış, kırılmıştı. İçerden, dışardan yapılan entrikalara göğüs gererek uğrunda nazırlık makamından defalarca valiliklere sürülerek hatırı hayale gelen ve gelmiyen nice güçlükleri yenerek elde edilen başarıyı ufak tefek bazı aksaklıklar yüzünden feda edebilir miydi? Bu kadar pahalıya mal olan bu muvaffakiyeti mânasız yere heder etmek nasıl doğru olabilirdi? Noksanlar varsa bunu gelecek nesiller pekâlâ ikmal edebilirdi. İkinci Sultan Mahmut bile «Ben bu kadarını yaptım, ahlâfım da kalanını yapsın» dememiş miydi?[24]

[24] Cevdet Paşa Tezakerinde tesiri altında kaldığı vak'ayı şöyle anlatır:

«... Rusya İmparatorunun karındaşı Konstantin akdemce Kuds-i Şerife giderken Moraya uğrayıp rumlara «sakin bu kere devlet-i ocmaniye aleyhine hareket etmeyiniz. Kendinize muavin bulamazsınız» deyü nasihat eylemiş olduğu işitildi. Rusyalıların bu misillü tavır ve muamelelerinden şimdilik devlet-i aliye ile hoş geçinmek niyetinde buldukları istidlâl edildi. Bâdehu Konstantin Kuds-i Şeriften avdet ile Dersaadete geldi. Zat-ı şahane Tophanede bulunmağla orada mülâkat eyledi. Ferdası alessabah merhum Reşit Paşanın yahısı olup vefatında feriyeye ittihaz olunan sahlisaraya getirilip misafir edildi ve Zilkadenin onüçüncü salı gecesini bilcümle vükelâ ve vüzera saray-ı hümayunda hazır oldukları halde Konstantine ziyafet verildi. Ferdası salı günü dahi sabahleyin prens-i müşarünleyh Küçüksü köşkünde kusluk taamı etmek üzere taraf-ı şahanedan davet buyuruldu. Şimdiye kadar padişahların diğerle bir sofrada oturduğu malûm değildir. Bu kere bu dahi ıera edildi. Bu sofrada Hariciye Nazırı oturamayıp vükelâdan birinin makam-ı hizmette kaim olması dahi tecviz buyurulmadığından divan-ı hümayun tercümanı Arıflı Bey ayak üzerinde durup tercümanlık hizmetini ifa eylemiştir. Sofradan kalkılacağı hengâmda Konstantinin zevcesi Grand Düşes sofranın ortasındaki şekerlemeyi «imparatora ihda edeceğim» deyü alıp Konstantin dahi mislini istemekle ana ve badehu oğluna dahi birer şekerleme getirtilip onlar dahi imparatora takdim etmek üzere almışlardır.

Cennetmekân Sultan Mahmud Han-ı Sani asrında Avusturya İmparatorunun kardeşi Arşidük İstanbula gelüp kendisine saray-ı hümayunda sofrâ ihzariyle ziyafet ve-

Zaten yapılan şey için başka türlü düşünmeğe mahal var mıydı? Devletin dini, islâm; mezhebi, Hanefi mezhebi değil miydi? Sair mezheplerden hükümler almak az çok telif olamayacak mıydı? Çoğunluğu başka mezheplere mensup mahallerdeki müftilere gönderilen menşurlarda bile «*esahh-i akval-i hanefiye*» ile fetva vermeleri emrolunmuyor muydu? İşte bu pek mühim maslahatın daha esaslı surette tutulmamasına böyle bir zihniyetin, bu kabil mülâhaza ve mütalâaların sebebiyet vermiş olması çok muhtemeldir.

İç siyasetin icaplarına uymaktan münbais bu inhinalar merhumun ilmî mertebesine, müsellemler olan faziletine, Medeni Kanunu tedvin hususundaki gayret ve himmetine şin iras edecek ehemmiyette değildir. Şüphe yok ki Mecelle Cemiyetinde o bulunmasaydı eser böyle muhalled bir ihtişam âbidesi olmazdı ve kendisinin bulunmadığı bir sırada Mecellenin altıncı kitabı olarak tedvin olunan (*Kitabül Vedia*) gibi ya başlangıçta mahvu indirasa mahkûm olur veya sonradan ilga ile beraber söner, emsali mülga kanunlara karışır, unutulur giderdi. Merhumun Mecelleyi tertip ve tedvin işlerinde ne kadar titizce uğraştığını anlayabilmek için mühürlemediği Mecellenin (*Rehin*) kitabına mühürlediği bütün diğer kitaplarını bir defa karşılaştırmak kâfidir. Rehnin Hanefi mezhebine göre en büyük hükümlerinden olan alacaklı elinde karşılığın telefinde borcun sukutu hükmü, evvelce de işaret ettiğimiz veçhile, (*Rehin*) kitabında unutulmuştu. Memleketin çok yüksek tanınmış büyük fakihlerinden teşekkül eden ve aralarında Filibeli Halil Efendi, Ahmet Hilmi Efendi, İbni Abidin-zade Alâeddin Efendi de bulunan koca bir mütehassıslar heyetinin nazaran kaçan şu önemli noktayı merhum üç sene sonra müzakeresine iştirak ettiği (*Şirket*) kitabında 1108 inci madde ile telâfi etmiştir. Bu madenin tahrir tarzından böyle bir hükmün (*Rehin*) kitabında mevcut olduğu âdeta istişmam olunur. İnce bir zekâ mahsulü olan şu «*cebr-i mafat*» kaziyesi, yani kaçırılanı yeniden elde etmek fırsatı merhumun arkadaşlarını herhangi bir tarzda incitmekten ne kadar sakındığını da gösterir.

Hülâsa Mecelle ancak Cevdet Paşanın kudretli kalemi sayesinde bugün lisanlarda «*mesel-i sair*» gibi dair olan kusvay-i belâgate varabilmiş-

rıldikte ol vakit mukbil ve nafizülkelim olup fart-ı taassup ile maruf olan Pertev Paşa tarafından zat-ı şahanenin sofraya oturması arz ve ihtar olunması üzerine «ben Avrupa ile olan münasebatı sarayda bir ziyafet vermek derecesine kadar getirdim. Andan ilerisini ahlâfıma bıraktım» demiş. Oğlu Abdülmecit Han saraydaki ziyafette hep vükelâ bulunduğundan sofraya oturamamış ise de prensin zevcesini alıp harem-i hümayunda bazı kadınlarla beraber sofraya oturarak ikram ve badehu berminvalisabık Küçüksuda beraber taam ederek itmam-ı levsazım-ı ihtiram buyurmuştur».

tir. Merhumun siyasi dağdağlarla muhat büyük işler arasında omuzlarında bazen Nazırlık yükü de bulunduğu halde riyaset ettiği ilmi cemiyetin çalışmalarına düzen vermek, hüküm unutmaya derecesindeki zühullerini önlemek, arkadaşlarının topladıkları, hazırladıkları meseleleri yazmak, tercüme etmek, tertib ve tehzip ve ayrıca tab'ına nezaret eylemek suretile ne büyük bir noksanı itmam ve ikmal ettiğini merhumun aziz hatırası önünde tam hüşû ve huzû ile eğilerek anmak lâzımdır.

Memleketin o zamanki ahval ve şeraitine uygun ve devletçe takip olunan ana siyasetle hemahenk olan Cevdet Paşanın bu baptaki hizmetini, ezmanın tebeddülü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamayacağı hakikatini nazara almaksızın ve muhitte şeraitin değişmesi yüzünden ahlâk esasına müstenit hükümlerden vazgeçilip bütün garp âleminin kullandığı menfaat silâhile tecehhüz zaruretinden münbais ve iktisadi muvazeneyi temin gayesine ve coğrafi durumumuzun ilcaatına dayanan hükümleri kabulün saiklerini düşünmeksizin geliş güzel istihfaf etmek pek insafsızca bir hareket olur.

Maamafih merhum bu hayati işi deruhte ederken kendisinin bir hukuk mütehasısı olmadığını da nazara almış ve memleketin en büyük ve salâhiyetli fakihleriyle iş birliği yapmayı iltizam eylemişti. Müzakerelerde, riyaset ve nezaret salâhiyetlerinin az çok tevlitten hâli kalamıyacağı tahakkümden içtinap ederek tam bir serbesti teminine muvaffak olmuş ve bele meşhur fakih İbni Abidinze Alâeddin Efendiyi Şamdan davetle beraberce çalışmaya ve sonraları bazı mühim meselelerde Şam Müftüsü Mahmut Hamzavî Efendi ile muhabereye hususi bir ehemmiyet vermiştir. Memleketteki bütün ilmi şöhretine rağmen ve yurttan en büyük ilim payelerini ihraz ettikten sonra yine ihtisas önünde eğilerek başkalarına lâyük olduğu mevki vermeyi de memleketin tanınmış vakur, hassas ilim adamlarını bir araya toplayıp onları senelerce müddet incitmiyerek, bilâkis mütevazı mesaisi ve necip duygusu ile aralarında tesis ettiği iyi bir âhenge dayanarak üzerine aldığı muazzam işi başarabilmek için çek şeylere tahammül etmeyi bilmiştir. Memleketi medeni bir kanuna sahip kılabilmek gayesile ihtiyar ettiği şu hazm-i nefis ve feragati tebcil bir vazifedir.

Mecelle ahval müsait olup ta ikmal edilebilseydi yeni Medeni Kanunumuzun bazı kısımlarına mehzaz bile olurdu. Fakat yukarıda tafsilâtile anlatılan ikinci Abdülhamidin vehmine karşı Mecellenin tabiatile ikmaline imkân yoktu. Karinâbatlı Ömer Hilmi Efendi merhum Mecellenin devamı mahiyetinde olan ve Mecelle âhengile yazılmış bulunan *Evkaf* ve *Diyat* kitaplarını boşuna hazırlıyordu. Mecelle Cemiyetini dağıtmak için vesile bekleyen padişahın, cemiyeti idameye medar olacak yeni yeni kitaplar vücud getirmesine müsaade etmiyeceği derkârdı. Mecellenin içeriden böy-

lece tahribine gayret edilirken dışarıdan da hücumlar tevali ediyor, ticaret kanunlarımızın sakit kalması yüzünden umumî hükümlere müracaat zarureti hasıl olunca Mecelleye değil, devletçe kanun olarak kabul edilmiş olan Fransa Medenî Kanununa müracaat lâzımdır deniyordu. Hele ecnebilerle muhtelit teşekkül eden mahkemelerde bu tez pervasızca müdafaa olunmaktaydı. Zamanla kökleşmeğe başlayan şu telâkkinin sakimliğini isbat için hukuk mekteplerinde hocalar, ilmi mecmualarda âlimler, avukatlar, Temyiz mahkemesile Şûra-i Devlette yüksek hukukçular nafile yere uğraşıyorlardı. Dahilden hariçten Mecelleyi yıkmak isteyenlerin sayısı günden güne çoğalıyor, Mecelle ve tatbikatı memlekette büyük buhranlar geçiriyordu. Meşrutiyetin ikinci defa ilâmı bir müddet için Mecelleye de nefes aldırıldı. Bir taraftan noksan bırakılan kitapların ikmaline kalkışıldı. Diğer taraftan da ecnebi imtiyazlarını genişletmeğe matuf mütalâa ve mülâhazaların önüne geçildi. Tam bu sırada İstanbuldaki Rusya sefareti baştercümanı Mr. André Mandelstam «*Hukuk-u Umumiye-i Düvel*» mecmuasile neşretmiş olduğu makalelerini bir araya toplıyarak «*Yabancı hükümetlerle münasebetlerinde Osmanlı Mahkemeleri*» adile neşrettiği mahut kitabında açıktan açığa Mecelleye hücum etmeği muvafık buldu. Bu zat yabancı elçiliklerin adliye işlerinde haksız yere gösterdikleri güçlükleri pek muhik ve ahitlere uygun buluyor ve Mecelle mer'iyette bulundukça başka türlüünü de imkânsız görüyordu. Eserde «*Ticaret Kanunu Fransa Kanunundan tercüme edildiğine göre kanunda münderîç olmayan hususlar için Fransa Medenî Kanununa müracaatten başka çare yoktur*» kanaati mebd-i hareket ittihaz edilmişti.

Mecelle Cemiyetini teşkil eden zevatın çalışmaları mahsulü olan «*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyeyi* Cevdet Paşa tarafından telif edilmiş bir eser olarak göstermek doğru değildir. Bazı eserlerinde bizzat merhum ve bazı ansiklopediler Mecelleyi merhumun müellefatı arasında gösterirler ki, bunun isabetini teslime imkân yoktur.

Meseleleri cem'i ve tehzipte, tercüme ve tahrirde, kitaplara, baplara, fasıllara taksim ve sırayı tayin ve tertipte hattâ tab'ı ve neşirde merhumun büyük himmetleri sebketsmiş olabilir. Fakat İsviçre Medenî Kanunu lâyihasını hazırlıyan Eugéné Hubert gibi tek başına mucip sebeplere müstenit bir kanun lâyihası vücuda getirmiş değildir. Binaenaleyh Mecellenin telifini münhasıran kendisine izafe hakikate uygun düşmez.

Keza Mecellenin ilk yüz maddesini teşkil eden ve küllî kaideler ve vecibeler şeklinde görülen kısmın kendi öz damgasını taşımakta bulunduğu yolunda yine bazı ansiklopedilerde ve hattâ güzide edibimiz Bay İsmail Habib'in muteber eserinde ileri sürülen tezi de teslim etmek güçtür. Çünkü bu vecizeler hısmen ahadis-i şerifeden ve kısmen de ilm-i hilâf vazı

tesisünnazar müellifi Debusiden mülhem olarak İbni Nüceymin yazdığı *Esbah* eserindeki kaidelerden tercüme ve iktibas olunmuştur [25].

5 — Usulü Muhakeme Kanununa ait çalışmaları:

Cevdet Paşa merhum Halepten Divan-ı Ahkâmı Adliye reisi olarak İstanbul'a gelince büyük bir şevk ile sarıldığı işlerde bir taraftan adli teşkilât için uğraşıyor, diğer taraftan da Mecelle'yi tedvine gayret ediyordu. Teşkilâta ilk çeki düzeni verdikten sonra, Bidayet Mahkemelerini kurmadan evvel bu mahkemelerin muhakemeleri ne suretle yapacaklarını tesbit etmeği lüzumlu buldu. Mahkemelerin işe başlayabilmeleri için elde Usulü Muhakeme Kanunlarının bulunması maslahat icabı idi. İşte bundan dolayı vaki delâleti üzerine Mecelle Cemiyeti 301 maddelik bir kanun tasarısı hazırladı. Fakat bu tasarı, Devlet Şûrasında tetkik edilirken Şûranın tâbiri veçhile «*istizade-i malûmat zımnında indelicap Fransa kanuninin mecmuasına müracaat*» olduğu cihetle «*muktatef*» bir şekil aldı ve Mecelle Cemiyeti garp kanunları hükümlerile âlüde olan bu lâyihayı artık benimsiyemedi. Sait Paşa (esbak Sadrâzam) Adliye Nazırı olunca Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye, Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye, Teşkilât-ı Mahakim adlarla meb'usan meclisinin ilk içtimasında kanuniyeti teklif olunmak üzere 1293 Kanun-u Esasininin bahsettiği salâhiyete müsteniden muvakkat kanunları hazırladı [26] ve bu muvakkat kanunlar vakit vakit yapılan bazı tâdillerle Cümhuriyet devrine kadar yürürlükte kaldı. Hukuk Muhakemeleri Usulüne ait olan kanuna vaktile «*Usul-ü Muhakeme-i Medeniye*» adı verilmişti. Cemiyetin hazırladığı bahsi geçen tasarı Şûra-i Devlette Ceza Usulü Muhakemesi tasarısından evvel müzakere edildiği için her ikisinin kolayca yekdiğerinden ayırddilebilmesi için bu adın verilmiş olması çok muhtemeldir. Her nedense sonraları (Medeniye) kaydı (Hukukiye) ye tahvil olunmuştur.

Cevdet Paşa merhum bu tasarıdan kırkinci tezkeresinin ilâvesi olan sekizinci cüzde bahsetmektedir [27].

[25] Mecelle ile ilgili incelemelerime nihayet verdiğim şu sırada araştırmalarımı kolaylaştırmak lütfunda bulunan İstanbul Müftüsü değerli âlimimiz Bay Ömer Nasuhi Bilmen ve aziz arkadaşarımdan Bay Hâmid Antep ve Başbakanlık Arşivi Umum Müdürü Bay Kenan Tuna ve İstanbul Üniversitesi Kütüphane Müdürü Bay Fehmi ve Belediye Kütüphanesi Müdürü Bay Hüseyin Şemsi Güneren ve Başbakanlık Arşiv dairesinde Bay Fazıl'a teşekkürlerimi arz ve beyana müsaraat ederim.

[26] Bak. «Eserimiz»; sah. 227, Not 152.

[27] Bak. «Eserimiz»; sah. 229.

B) Mahkemeleri teşkil:

Cevdet Paşanın bu sahadaki çalışmaları ehemmiyet bakımından diğer sahalardaki çalışmalarına muvazi, belki onlara üstündür. Şer'îye mahkemelerinin yanibaşında adaleti tevziye memur herhangi bir teşkilâtın vücuda getirilmesine Cevdet Paşa merhumun yetiştiği devirde efkâr-ı umumiye müsait değildi. Bu, islahat vadisinde yapılacak işlerin en gücü idi. Büyük Reşit Paşa ile arkadaşları bu işin nasıl başarılabileceğini bir türlü kestiremiyorlardı. İslâhat işlerinde yardım etmek üzere Meşihat dairelerinden münevver fikirli bir âlimin istenmesi meselesinde şu kararsızlık taâmil olmuştu. Şer'îye mahkemeleri dururken az evvel işaret edildiği veçhile, yanibaşında başka mahkemeleri teşkil ile ihtilâfların halli için oraya gidilmesi fikrine taraftar olanları halk tekfir ediyor ve buna kail olan günahkârların tövbe ve istiğfar etmeleri, iman ve nikâhlarını yenilemeleri icap ediyordu. Halbuki vatanın menfaat ve maslahatı, Avrupa hukukundan istifadeyi temine matuf olan devletin gayret ve siyaseti ve ecnebilerin vakit vakit mânasız, biri diğerini tutmıyan müdahalelerini önlemek zarureti bir an evvel bu işe bir çare bulmak lüzumunu âmirdi. Şu maksat uğurunda hayatını bile esirgemeyecek fedai bir devlet adamına büyük ve kat'i ihtiyaç vardı. Artık tereddüde, maruf tâbirile «leyte, lâalle» siyasetine nihayet vermek, bütün dünyaya karşı kat'i ilk adımı atmak lâzımdı ve bu atıldıktan sonra artık ölmek var dönmek yoktu. Nihayet memleketi taksimden, izmihlâlden kurtaracak fedai devlet adamı bulundu. Bu işte Cevdet Paşanın «duş-i himmet ve gayretine» tevdi olundu. Çünkü kendisi bu lüzumu takdir eden mücedditlerin rükünlerinden ve şerait hükümlerinin en derin noktalarına nüfuz yolunu bilen ve ilmü fazlile ve diyanetile, velev ki zahiri olsun takvasile halkı tatmin eden memleketin güzide şahsiyetlerinden idi. Fıtraten dedikodudan çekinen ve efkâr-ı umumiyeden son derece korkan [28] Cevdet Paşa itiyadı hilâfına dikkate değer bir feragat ve teslimiyet göstererek şu hayatî işi üzerine aldı, bu yolda çalışmalara koyuldu ve böylelikle Büyük Reşit Paşa nezdindeki mutena me-

[28] Cevdet Paşa, Ali Paşa merhumun cenaze namazına ait olan hatırasını anlattıktan sonra şu mütalâada bulunuyor:

«... Zaten efkâr-ı âmmeye dokunacak tavır ve misvarda bulunmaktan mümkün merteye sakinirdim. Ve oldukça kabul-ü âmmeyi celbedecek halü harekete çalışırdım. Ali Paşanın cenazesinde halkın böyle zikr-i hayr ile yadetmek âdet olan yerde sükût-ı tamımı ihtiyar ettiklerini gördükten sonra artık efkâr-ı âmmeye mugayir halü hareketten begayet havf ve ihtiraz eder oldum. Ve millet-i islâmiyede cari olan tezkîye usulünün sirru hikmetini o gün lâyıkile anıyabıldım» (Tezâkir-i Cevdet: cür'ü IV, sah. 28, yazma nüsha, İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi).

muriyete seçilmesinin saik ve maksatlarına sadık kaldı. İlk iş olarak Celâleddin'i Devvanî'nin «*Divan-ı Def'i Mezalim*» adlı eserini hülâsaten tercüme etti. Şer'îye mahkemelerinin yanında kaza salâhiyetini haiz ayrıca bir mahkeme bulunması lüzumunu şeriate aykırı değil, bilâkis şeriatın icaplarından olduğunu tebarüz ettirdi ve bu hâkimlerin «vemen lem yah-küm bi mâ engelâllahü» güruhundan olamayacağını isbat etti ve bu kitapta kullanılan adı ihtiyar ederek Divan-ı Ahkâm-ı Adliyeyi teşkil ediverdi. İşte bu teşkilât, nizamiye mahkemelerinin nüvesi oldu. Şu tehlikeli teşebbüse karşı muhasımlarının açtığı mücadelede onların kullandıkları silâhla mukabelede bulundu. Celâleddin-i Devvanî gibi tekvası, diyaneti, şer'î ilimlerdeki ihtisas ve kudreti âmmenin müsellemleri bulunan büyük bir zatın şeriate istinat ettirdiği bir teşekkül aleyhinde bulunanların küfründen korkulacağını Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin aktolunan umumî meclisinde irad ettiği meşhur hitabede azim ve cesaretle ileri sürdü. Hazır bulunanlar bu tezin katiyeti önünde mebhut kalmışlardı. Halkın kendilerine nasıl bir nazarla bakacağını kestirememek yüzünden sevinçlerini bile içlerine sindiremeyen, korku ve endişe ile titreyip duran Divan âzası bu nutuk üzerine geniş nefes almışlar ve hemen gayr-i ihtiyarî (Celâleddin-i Devvanî gibi takva ve fazilet sahibi büyük bir zat böyle dedikten sonra kim ne diyebilir, tercüme hemen tabı ve neşrile halka bildirilmelidir) yolunda kararlar vermişlerdi.

Cevdet Paşa müttefikan izhar olunan bu arzuyu nazara alarak hitabesini makale haline çevirmiş ve bir suretini tabı ve ilân ettirmek üzere vaktin sadrâzamı bulunan Âli Paşaya takdim etmiş ise de Âli Paşa bazı hususî mütalâalarla bunun ilânını hale uygun bulmayıp makaleyi yanında alıkoymuştur [29]. İhtimal ki Âli Paşa bu tevcihlerin harice hükûmeti

[29] «... Meclis-i nizamiyenin teşkili hakkında bilir bilmez söz söyleyenler olduğundan iptida Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin lüzum-u teşkili mebhasını fasıl ve temyiz için Celâlüddin-i Devvanînin Divan-ı Def'i Mezalim hakkında telif kerdesi olan risaleyi hülâsa veçhile tercüme ederek Celâleddin-i Devvanî Laristanın kaht-ü galâ ile gürüftar-ı zikubelâ olduğu avanda orada bulunmakla sultan-ı asra nasihatname olmak üzere farisiyülibare olarak kaleme almış olduğu bir Mecelle-i Celile diye risaleyi tavsif ve hitabeyi irad ettikten sonra Celâleddin-i Devvanînin kitabındaki şu fıkrâ üzerinde hassaten durmuştur. (Divan-ı Mezalimin hükmü, hükm-ü şer'idir ve sultan-ı asrın üzerine vaciptir ki bazı hulefanın yaptıkları gibi bizzat ana mutasaddi ola yahut ümeray-ı sahib-i siyasetten bir âdil ve bitama zata ihale eyliye ve eğer bu bapta tehavün ederse asim olur ve kim ki bu türlü hüküm meşru değildir derse namesru söylemiş ve ekâbir-i eyimmeyi hataya nisbet eylemiş olur ve bu cihetle müstehakk-ı tazir-i belîğ olur. Belki hatar-ı küfürdür».

Sonra merhum bu baptaki hatırasını şöyle kayıt ve tesbîf etmiştir:

zayıf göstereceğini ve bundan da yüksek umumî maslahatın müteessir olacağını nazara almıştı. Maamafih halin icap ve zaruretlerine, muhitin geçirmekte bulunduğu taassup buhranlarına nazaran Cevdet Paşanın böyle bir başlangıç ile işe girişmiş olmasını durumun en münasip bir tedbiri olarak telâkki etmek icap eder. Fakat yalnız bu teşkilâtı vücuda getirmek kâfi değildi, Divanın tetkik edeceği kanunu da düşünmek lâzımdı. Yani yine fıkıhtan kuvvet alan ve fakat zaman icabı fıkıhın şikâyet olunan kayıtlarından âzâde bulunacak olan hükümleri de tedvin edip Divanın eline vermek lâzımdı. İşte Cevdet Paşa merhum Divanı kurduktan sonra çok geçmeden üzerine aldığı ve başarmağa muvaffak olduğu işin azamet ve şumulünü ve hangi cihetin noksan kaldığını hakkile kavradı. Zihnine lâyih olan mahzurları önlemek, Hâlika ve halka karşı vicdanen müsterih kalabilmek için tez elden fıkıh hükümlerinden muktebes bir Medenî Kanun vücuda getirmeği kendisine aziz, kudsî bir emel edindi. Filhakika bu bap-taki devamlı müstemir çalışmalarına ne mazuliyet, ne menkûbiyet, ve ne İstanbul dışı memuriyet mâni olabilmıştır. Cevdet Paşa gittiği her yerde Mecelleyi düşündü [30], Mecelle Cemiyetini mesaisinde kuvvetlendirmeğe çalıştı, Cemiyete vali bulunduğu yerlerden risaleler yazıp gönderdi, fakihlerin mütalâalarını sorarak bildirdi, tapu idarelerinin tatbikatta karşılaştıkları güçlükleri yenmek için çareler buldu [31]. Hülâsa: Cemiyetin güzide unsurlarını hâdiseler karşısında ikaz için daima çalışıp çabaladı, kâh iltifatla, kâh tariz ile işe hız verdi. Abdülhamidin vehmi ve tasammutu araya girmeseydi Mecellenin noksanlarını da şüphesiz ikmal edecekti ve halk taassuptan sıyrıldıkça belki Mecellede de bazı tâdiller yapacaktı. Çünkü Mecelleden sonra yirmi seneye yakın bir müddet muammer oldu, ve işaret ettiğimiz veçhile vicdanını tatmîn için bu çalışmaya da ihtiyacı vardı.

Cevdet Paşa merhum otuz yedinci tezkeresinde beyan ettiği veçhile Halepten Divan-ı Ahkâm-ı Adliye reisi olarak İstanbula gelince Divan-ı Ahkâm-ı Adliyeyi Hukuk ve Ceza kısımlarına ayırdı ve bu teşekküle Temyiz Mahkemesi mahiyetini verdi. İki daire reisliği uhdesinde idi, ve

«... Berveçhibâlâ Celâleddinin hülâsa-i ifadatı basit ve irad olundukta hazır bulunan ülema ve sair âza tarafından (Celâleddin-i Devvani gibi bir zat böyle dedikten sonra anın üzerine kim ne diyebilir, bunlar tabî ve neşir ile sair dahi bildirilmelidir) demiş olduklarından bu makalenin bir sureti tabî ve ilân ettirilmek üzere sadrazam bulunan Âli Paşaya verilmiş ise de Âli Paşa bazı mütaleat-ı hususiyeye mebni bunun ilânını muvafık-ı hal görmeyip nezdinde tevkif etmiştir».

[30] Bak. «Eserimiz»; sah. 232, Not. 154a.

[31] Bak. «Eserimiz»; sah. 233, Not. 155.

Şûra-i Devlet Reisi gibi Meclis-i Vükelâya dahildi. H. 1305 tarihinde Temyiz-i İstida Dairesini de teşkile muvaffak olduğundan Temyiz Mahkemesine ait teşkilâtı bu suretle tamamlamış oldu [32].

İlk teşkilâtı vücuda getirdikten sonra Mahkeme-i Nizamiye [33] adile bir de İstinaf Mahkemesi kurdu. Nizamiye mahkemelerini tefrik-i kuva, intihap, lâyenazillik gibi teminat ile mücehhez hâkimlerden teşkil etmek gayesini takip ediyordu. Fakat ehliyetli yani yeni kanunları hâdiselere tatbik ve adaleti hakkile tevzi için bilinmesi icap eden hususî malûmata vakıf hâkim bulunmamak yüzünden merhum pek çok güçlükleri iktiham etmek zorunda kaldı. Maamafih merhum bu müşkülleri de yenmesini bildi. Son, yani beşinci defaki Adliye Nazırlığından ayrıldığı sırada nizamiye mahkemelerine epeyce çeki düzen vermiş bulunuyordu [34].

Ebül'ulâ MARDİN

«Devam edecek»

[32] «... Bu sene (h. 1305) Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi namile bir üçüncü daire ilâve edildi. Pek çok faldesi görüldü ve Mahkeme-i Temyiz şimdi tam Mahkeme-i Temyiz oldu». (Tezakir-i Cevdet: cüz'ü 20).

[33] Bu mahkemelerin ilk adı «Mahakim-i Cedide» yani yeni mahkemelerdir. Sonraları «Mahakim-i Nizamiye» denildi. Avrupalılar bunu bidayeten «Mahakim-i Muntazama» (Tribunaux réguliers) tâbirle tercüme ettiler. Sonraları, müslümanları incitmek için Mahakim-i Nizamiyenin fransızcada tam mukabilli olan bir tâbirle (Tribunaux réglementaires) tercümeyle ihtiyar eylediler.

[34] «... Divan-ı Ahkâm-ı Adliye hukuk ve ceza kısımlarına taksim olunup iki dâirenin riyaset-i ülâsı kullarında olduğu halde Şûra-i Devlet reisi gibi Meclis-i Mahsus-u Vükelâda dahil idim. Sonra riyaset ünvanı nezarete tahvil ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde İstinaf mahkemeleri küsad olunmuş ve badehu Nezaret-i Adliye dâirelerinin tanzimine ve Bidayet mahkemelerinin teşkilâtına başlanıp nihayet asr-ı mahasinhasr-ı hazret-i padişahilerinde teşkilât-ı adliye ikmal kılınmıştır. Kulları berveçhi bâlâ bittedric teşkilât-ı adliye ile meşgul olduğum halde bir taraftan dahi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyenin telifle meşgul idim». (Cevdet Paşa: Maruzat).